

Zločini VIII. dalmatinskog korpusa

Ljubičić, Franka

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:323086>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-08**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Franka Ljubičić

ZLOČINI VIII. DALMATINSKOG KORPUSA

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

FRANKA LJUBIČIĆ

ZLOČINI VIII. DALMATINSKOG KORPUSA

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Vladimir Šumanović

Zagreb, 2023.

Sažetak

Krajem 1944. i početkom 1945. godine, kada je Komunistička partija Jugoslavije u okviru tzv. narodnooslobodilačkog pokreta vodila svoje završne borbe, njezina je vojska istovremeno provodila teror nad stanovništvom koje se nije uklapalo u zamišljenu državu. Većinu zločina počinile su postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa, koji je i sudjelovao u istaknutim sukobima, Mostarskoj i Kninskoj operaciji. U ovom je radu na temelju znanstvene literature i objavljenih izvora predložen pregled ratnih zbivanja na području Dalmatinske zagore i zapadne Hercegovine, kao i zločina koji su se simultano odvijali. Iznose se prakse kojima se komunistički politički vrh služio kako bi amortizirao smaknuće širokobriješkog klera u sklopu Mostarske operacije objavljujući falsificirane dokumente u poslijeratnoj historiografiji. Okosnicu rada čini i opis okolnosti ključnih za razumijevanje konteksta koji je doveo do zločina navedene postrojbe. Prije svega, odabir vodstva korpusa po nacionalnoj pripadnosti, a potom i utjecaj imperijalne politike Velike Britanije, koja se tijekom zime 1943. na 1944. priklonila jugoslavenskim komunistima, pruživši im tako svojevrsnu međunarodnu zaštitu. Također je ukazano na činjenicu da zločini nisu počinjeni slučajno od strane nekih razuzdanih vojnika, već se radilo o izričitoj naredbi vodstva pokreta.

Ključne riječi: VIII. dalmatinski korpus; Drugi svjetski rat; zločin; narodnooslobodilački pokret.

Abstract

In late 1944 and early 1945, when the Communist Party of Yugoslavia within the so-called National Liberation Movement led the final battles, its army carried out terror on the population that did not fit into the imagined state. Most of the crimes were committed by the VIII. Of Dalmatian Corps, which participated in prominent conflicts, the Mostar and Knin operations. Based on scientific literature and published sources, this paper presents an overview of the war events in the area of Dalmatian Hinterland and western Herzegovina, as well as the crimes that were happening simultaneously. The practices used by the communist political elite in order to amortize the execution of clergy in Široki Brijeg was done by publishing falsified documents in post-war historiography. The backbone of the paper is also being aware of circumstances important for understanding the context that led to the crime of that unit. First of all, the selection of corps leadership was based on nationality; and then the influence of the imperial policy of Great Britain, which during the winter of 1943 and 1944 sided with the Yugoslav communists, and that way

providing international protection. It was also pointed out that the crimes were not just committed accidentally by some licentious soldiers, but were an express order from the political leadership.

Keywords:

VIII. Dalmatian Corps; World war II; crimes; National Liberation Movement

SADRŽAJ

1. UVOD.....	6
2. KRALJEVINA JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU	7
3. POČECI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA.....	7
3.1. VOJNI KOMITETI	8
4. ORUŽANI USTANAK	10
5. ŠIRENJE POKRETA	12
6. USTROJ U DIVIZIJE I KORPUSE.....	14
6.1. OPERACIJA WEISS I.....	15
7. USTROJ VIII. DALMATINSKOG KORPUSA.....	15
7.1. VODSTVO OSMOG KORPUSA.....	20
7.2. MEĐUNARODNA PODLOGA	21
8. KNINSKA OPERACIJA.....	21
8.1. POČETAK VOJNOG DJELOVANJA	22
8.2. DRUGA FAZA OPERACIJE	23
8.3. TREĆA FAZA OPERACIJE	24
8.4. POSLJEDICE KNINSKE OPERACIJE	25
9. MOSTARSKA OPERACIJA	29
9.1. OPERACIJA BURA	30
9.2. BORBE ZA ŠIROKI BRIJEG	37
9.2.1. ZAUZIMANJE ŠIROKOBRIJEŠKOG SAMOSTANA	38
9.3. POKUŠAJ PRIKRIVANJA RATNIH ZLOČINA U SLUČAJU MOSTARSKE OPERACIJE.....	38
9.4. ZLOČINI NAD CIVILIMA	45
9.5. FINALIZACIJA MOSTARSKE OPERACIJE.....	47
9.6. UBOJSTVO MOSTARSKIH FRANJEVACA.....	48
9.7. ZBIVANJA NAKON MOSTARSKE OPERACIJE.....	49
10. ZAKLJUČAK	49
11. BIBLIOGRAFIJA.....	51

1. UVOD

Zadatak ovog diplomskog rada je rasvijetliti događaje koji se kriju iza završnih operacija jugoslavenskih postrojbi od listopada 1944. do kraja veljače 1945. S obzirom na to da je Hrvatska u Drugi svjetski rat ušla kao dio Kraljevine Jugoslavije, ovaj rad prvo će pružiti uvid u geopolitički kontekst u kojemu se ta država u predvečerje rata nalazila. Zahvaljujući Titovom komunističkom pokretu, hrvatska je iz toga rata izašla na pobjedničkoj strani. No, unatoč velikim zaslugama koje je stekla u Drugom svjetskom ratu, komunistička je strana čistoću svoje pobjede kompromitirala ratnim zločinima koje je paralelno činila. Ovaj diplomski rad nastoji predočiti ulogu VIII. dalmatinskog korpusa u najsloženijim operacijama koje su zaokružile novu geografsku kartu Jugoslavije. Detaljno se analiziraju operacije koje su iza sebe ostavile tragove zločina, Kninska i Mostarska. Naime, u drugoj polovici 1944. njemački Wehrmacht pretrpio je znatne gubitke u Dalmaciji te je zapovjedništvo grupe Armije E nakon gubitka Splita i Šibenika donijelo naredbu da se postavi nova crta obrane kako bi se spriječio daljnji prodor partizanske vojske prema sjeveru i zapadu. Nijemci su uz znatnu podršku legionarskih, ustaških, domobranskih i četničkih postrojbi organizirali obranu na tzv. zelenoj liniji, koja se prostirala od Karlobaga, preko Knina do Mostara i Nevesinja. Partizani, svjesni važnosti Knina, početkom studenog s 20. divizijom NOVJ-a počeli su s napadom širokih razmjera, pri čemu nisu prezali od likvidacija vojnika, ali ni civila. U radu se zatim opisuju pokušaji prikrivanja ratnog zločina počinjenim nad širokobriješkim franjevcima u sklopu Mostarske operacije koja je bila sljedeća na redu. Glavni udar započeo je 6. veljače 1945. napadom na Široki Brijeg, a poslije njegova pada, sljedeći dan, nastavio se prodorom prema Mostaru u koji su partizanske postrojbe ušle 14. veljače. Drugim riječima, u radu se istražuju motivi, povodi, ciljevi, ali i moral Titove komunističke vlasti za ubojstvo nedužnih žrtava u opisanim vojnim pothvatima; kao i pitanje koja se pozadina krije iza svega navedenog.

2. KRALJEVINA JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Kada se našla u osovinskom okruženju, Kraljevina Jugoslavija na proljeće 1941. bila je pritisnuta da pristupi Trojnom paktu. Hitlerova Njemačka pokazivala je strpljenje za Jugoslaviju kako ne bi morala trošiti energiju i resurse usmjerene na napad na SSSR koji se spremao na ratovanje na Balkanu, a ona bi tako i dalje ostala siguran izvor poljoprivrednih proizvoda. No, kako su se različite jugoslavenske političke struje razilazile u pogledu priključivanja Trojnom paktu, pa su tako one slovenske, zajedno s Vladkom Mačekom, lobirale u Beogradu da Jugoslavija pristupi Hitlerovoj koaliciji, što je 25. ožujka 1941. i potpisano; srpski vojni vrh u Beogradu odgovorio je državnim udarom u noći 26. na 27. ožujak 1941. Ovakav razvoj događaja rezultirao je demonstracijama u Beogradu pod parolama "Bolje rat nego pakt, bolje grob nego rob" što je Hitlera, između ostalog, potaknulo na izdavanje naredbe za pokoravanjem Jugoslavije.¹

3. POČECI NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA

Vodstvo nove hrvatske nacionalne države, koju je Hitler namjeravao stvoriti nakon kapitulacije, ponuđena je Vladku Mačeku koji ju je odbio u korist funkcije potpredsjednika vlade. Stoga su vođe Trojnog pakta alternativu pronašle u liku Ante Pavelića, političkog emigranta u Italiji.² Iako je ofenziva i ulazak njemačke vojske i njezinih zemalja saveznica u Jugoslaviju započeo 6. travnja, već 10. dana u mjesecu Slavko Kvaternik s mikrofona radio-stanice u Zagrebu proglasio je stvaranje Nezavisne Države Hrvatske. Ustaški i njemački teror koji se ubrzo rasplamsao polučio je nekoliko vrsta otpora od strane različitih interesnih struja. Jedan od njih bio je ustanak koji su komunisti u okolici Siska pokrenuli nakon njemačkog napada na SSSR 22. lipnja 1941. te na razini cijele zemlje 4. srpnja kada je Politbiro Centralnog komiteta KPJ pozvao na oružani ustanak. Bio je to početak narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) unutar kojega su djelovale jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ). Pripreme za ustanak trajale su dulje vrijeme, osobito u krajevima koji su bili pod talijanskom okupacijom gdje je hrvatsko stanovništvo bilo nezadovoljno tretmanom od strane Talijana, kao i u dijelovima NDH sa stalno ugnjetavanjem srpskim stanovništvom.³ Već početkom 1942. godine vodstvo partizanskog pokreta

¹ Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb, EPH Liber, 2008., str.205

² Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999., 119-123.

³ Anić, Nikola. *Antifašistička Hrvatska*, Multigraf marketing, Zagreb, 2005., 18-32.

pokrenulo je čistku pod nazivom lijeva skretanja kojom su eliminirali preko 250 ljudi pod optužbom da kriomice rade za neprijatelja, a s proljećem iste godine organizirali su tzv. pokretne manevarske jedinice, odnosno brigade koje su raspolagale u prosjeku sa 600-1000 boraca. Ovakvih je brigada do kraja 1942. osnovano 18: četiri u Lici, po tri u Dalmaciji, na Baniji i Kordunu, dvije primorsko-goranske i slavonske te jedna mješovita na Žumberku.⁴

Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata i osovinske agresije na Jugoslaviju, Komunistička partija Jugoslavije zauzela je odlučan stav za svoje mjesto u ratu. U tom pogledu od posebnog značaja je Peta zemaljska konferencija KPJ održana u Zagrebu na jesen 1940. godine, koja je ocijenila kako je u nastaloj situaciji neophodno spriječiti uvlačenje Jugoslavije u rat na strani Osovine. S obzirom na to da je vlada Cvetković-Maček pokazivala sve veću volju da pristupi Trojnom paktu, Komunistička partija načelno je zahtijevala da se osnuje narodna vlada koja bi se u vanjskoj politici oslonila na Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika; a u unutarnjoj pristupila rješenju nacionalnog pitanja, izvršila demokratizaciju zemlje, raspustila koncentracijske logore i poboljšala životne uvjete radničke klase kako bi se zemlja pripremila za obranu. Tada je pri CK KPJ osnovana Vojna komisija koja je imala zadatak uspostaviti kontakte s naprednijim oficirima u jugoslavenskoj vojsci i tamo stvoriti partijske organizacije.⁵

3.1. VOJNI KOMITETI

Uoči ratnog stanja KPJ pozvala je svoje članove, kao i one Saveza komunističke omladine da se priključe vojnim jedinicama te tako budu primjer u otporu. Ipak, Jugoslavija još uvijek nije bila sposobna za takvu vrstu otpora. Na svojoj sjednici 10. travnja 1941. g. Politbiro Centralnog komiteta KPJ ukazao je na važnost očuvanja organizacijskog jedinstva Partije, pozvao komuniste da izbjegavaju zarobljavanje, skrivaju oružje i u tom pravcu djeluju u redovima jugoslavenske vojske. Proglasom od 15. travnja Centralni komitet obratio se narodima s porukom da istraju u borbi protiv osvajača, ističući „da će komunisti i radnička klasa Jugoslavije biti u prvim redovima borbe i u njoj istrajati do konačne pobjede”.⁶ Prema odluci Politbiroa na spomenutoj sjednici, pri

⁴ I. Goldstein. *Hrvatska povijest*, 322.

⁵ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4, Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1961., 263.

⁶ Zadatak Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, 10.08.1941., *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Bilteni Vrhovnog štaba*, tom V, knj. 1, dok. br. 1., 11-18.

Centralnom komitetu KPJ osnovan je Vojni komitet na čelu s generalnim tajnikom Komunističke partije, Josipom Brozom Titom.⁷

Početak svibnja 1941. g. u Zagrebu je održano savjetovanje na kojem je prisustvovalo samo nekoliko ljudi, više od dvoje, troje, najviše četvero osoba, a zaključeni su zadaci i smjer djelovanja Partije uz konkretne zadatke komunistima u tim zemljama.⁸ Prema zaključcima cilj savjetovanja bio je: “1. da se u novonastaloj situaciji uslijed okupacije zemlje naša partija brzo organizaciono prilagodi novim uvjetima; 2. da se izvuku pouke i zaključci iz bliskih minulih događaja, koji su prethodili i odigrali se za vrijeme napadaja imperijalističkih osvajača na našu zemlju, o ulozi naše Partije u to vrijeme; 3. da se utvrde zadaće koje se sada postavljaju pred našu Partiju (...).”⁹ Jedan od zaključaka bio je i taj da se po uzoru na Vojni komitet Centralnog komiteta KPJ formiraju vojni komiteti u svim partijskim rukovodstvima; da se metoda rada partijskih organizacija prilagodi novi uvjetima, pojača konspiracija i osigura rad partijske tehnike; da se nastavi ideološki odgoj članstva i omasovljenje Partije, ističući da u njezino članstvo treba primati „sve one koji su se pokazali ili se pokazuju u ovim uvjetima kao neustrašivi i disciplinirani borci”.¹⁰ Nakon Majskog savjetovanja Partija je mobilizirala sve organizacije s kojima je raspolagala na sprovođenju donesenih odluka. Nacionalna i pokrajinska rukovodstva nastojala su narodu uputiti proglase preko kojih su prenosili svoje viđenje travanjskog sloma, ciljeve okupatora te otvarali perspektivu borbe.¹¹

U svibnju i lipnju 1941. godine pri partijskim rukovodstvima stvorena je mreža vojnih komiteta koji su radili na vojnim pripremama za oružani ustanak prikupljajući oružje, municiju, sanitetski materijal i sl., organizirajući vojne tečajeve te stvarajući uporišta u neprijateljskim formacijama. U većim gradovima i industrijskim centrima osnivale su se udarne grupe koje su zatim odmah započinjale s izvođenjem sabotaža, diverzija i drugih oružanih akcija. Vojni komiteti odabirali su i pripremali ljudstvo za formiranje partizanskih odreda, organizirali obavještajnu službu itd. Takvim tempom Partiji je od travnja do srpnja iste godine pošlo za rukom da broj svojih članova s 8000 poveća na 12 000, dok je članova Saveza komunističke omladine bilo otprilike 30 000.¹²

⁷ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 263.

⁸ Radačić, Nikola. “O značenju Zagreba za razvitak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941.”, *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Zagreb 1971., 69.

⁹ ZNOR, *Dokumenti Vrhovnog štaba NOV i POJ II/2*, dok. br. 1, 7.

¹⁰ Isto, 22.

¹¹ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 263.

¹² Isto, 264.

4. ORUŽANI USTANAK

Kada je vojska nacističke Njemačke 22. lipnja 1941. izvršila napad na SSSR, Politički biro Centralnog komiteta Komunističke partije istog je dana održao sastanak, a Josip Broz Tito uputio je proglas narodima Jugoslavije da pruže otpor i uključe se u borbu na komunističkoj strani. Tito se nakon toga sklonio u Beograd, čime je sjedište Politbiroa CK KPJ premjestio na mjesto zbivanja državnog udara nadajući se tamo naći saveznike.¹³

Ocijenivši da je napadom nacističke Njemačke na SSSR, angažiranjem njezinih glavnih snaga na Istočno bojište, nastupio povoljan trenutak za početak oružane borbe, Komunistička partija ubrzala je pripreme. Uskoro je osnovan i Glavni štab Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, a dužnost zapovjednika povjerena je generalnom tajniku Komunističke partije Josipu Brozu Titu. Najzad je, na istaknutoj sjednici Politbiroa 4. srpnja u Beogradu, po sovjetskoj želji donesena odluka o početku oružanog ustanka u Jugoslaviji, a pojedini članovi Centralnog komiteta upućeni su u razne krajeve zemlje radi rukovođenja oružanom borbom.¹⁴

Partizanski odredi koji su tada nicali nisu bili brojčano jaki, obično su to bile skupine od 20 do 30 ljudi, a osnivali su ih mjesni i okružni komiteti Partije na svojem teritoriju. Istovremeno, u gradovima i ostalim naseljenim mjestima razvijane su različiti oblici otpora – sabotaže, diverzije i napadi na pripadnike suparničkih vojski.¹⁵ Osim toga, organizirana je i obavještajna služba te su vršene mobilizacije novih vojnika koji su upućeni u partizanske odrede. No, ti odredi koji su u početku oružane borbe bili prihvatljiv oblik vojne organizacije, nisu bili dorasli složenijim operacijama. Zato se, uz partizanske odrede, bataljune i čete, kao teritorijalne jedinice koje vode borbu na određenom području, stvaraju operativne jedinice – brigade, divizije, korpusi i armije sposobne za izvođenje većih operativnih zadataka po cijeloj zemlji.¹⁶

Tijekom ljeta 1941. partizanski odredi u Jugoslaviji uspjeli su zaplijeniti veće količine oružja što je u velikoj mjeri omogućilo njihovo jačanje. Širenjem ustanka odredi su od nekoliko desetaka

¹³ Mikulan, Krunoslav, Smutni, Emil. *Partizanska vojska i Jugoslavenska armija 1941.-1953.*, Despot infinitus, Zagreb, 2016., 89.

¹⁴ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 263.

¹⁵ Čubelić, T.; Milostić M. *Pregled historije narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije*. Zagreb : Matica hrvatska, 1952., 57.

¹⁶ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 265.

vojnika izrasli u jedinice s više stotina, a u pojedinim krajevima i s nekoliko tisuća. Svojim djelovanjem postupno su osvajali teritorij, presijecali suparničke komunikacije i izlagali ih napadima. U većim gradovima uništavane su važnije ustanove i objekti, gorjela su transportna sredstva te vršeni atentati na istaknute funkcionere Nezavisne Države Hrvatske i one koji su smatrani domaćim izdajnicima.¹⁷

Na osvojenim teritorijima osnivani su narodnooslobodilački odbori koji su zatim nicali i na okupiranom i poluosvojenom teritoriju pod nazivima „odbor narodnog oslobođenja”, „narodnooslobodilački komitet”, „revolucionarno vijeće” itd. Ovi organi regulirali su život na osvojenom teritoriju i starali se o opskrbljivanju i zbrinjavanju partizanskih odreda, a bili su izraz političke orijentacije ustanka.¹⁸

Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda je posebnu pažnju posvećivao izgradnji oružanih snaga. Već 10. kolovoza 1941. u Biltenu Glavnog štaba objavljeno je uputstvo u kojem su izloženi osnovni principi organizacije partizanskih odreda, komandiranja, izgradnje vojnih kadrova, zbrinjavanja i liječenja ranjenika. U uputstvu je također naglašeno da će se u povoljnim uvjetima stvarati veće vojne formacije radi izvođenja krupnijih operacija.¹⁹ Istoga mjeseca Glavni štab je propisao zakletvu, amblem i način pozdravljanja u partizanskim odredima. U komandama i štabovima uvedena je funkcija političkog komesara koji je zajedno s komandrom i zapovjednikom rukovodio jedinicama i vršio političko-odgojne funkcije. U jedinicama bi se formirale partijske i skojevske organizacije na koje su se oslanjali komande i štabovi u izvršavanju zadataka kao što su na primjer podizanje discipline i širenje političke propagande u narodu. Od samog početka oružane borbe unutar partijskih rukovodstava i štabova organizirane su tehnike za umnožavanje partijske štampe i drugih publikacija. Štabovi su izdavali svoje listove, izvještaje s radio vijestima itd.²⁰

¹⁷ Jelić, Ivan. *Od ustanka do slobode Hrvatska u NOB*, Globus, Zagreb, 1982.,

¹⁸ Mikulan, Krunoslav. Smutni, Emil, *Partizanska vojska i Jugoslavenska armija 1941.-1953.*, Despot infinitus, Zagreb, 2016., 13

¹⁹ Kulenović, Hajro. „Iskustva sanitetske službe NOR-a sa stanovišta mogućnosti njihove primene u savremenim uslovima”, *Strategija oružane borbe u narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Rahmija Kadenić, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1980., 555.

²⁰ Mišković, Ivan. *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Slavoniji*, Historijski institut Slavonije, Slav. Brod, 1968., 28.; „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija sv. 4.*, 263.

5. ŠIRENJE POKRETA

Glavni štab za Crnu Goru i Boku, po odluci savjetovanja 11. studenog, izvršio je reorganizaciju jedinica i formirao Lovčenski, Zetski, Durmitorski, Komski, a kasnije Nikšićki i Bijeli Pavle NOPO, koji su stekli kontrolu nad većim dijelom Crne Gore.²¹ Nakon ofenzivnih operacija u Bosni i Hercegovini fašističke vlasti u kolovozu i rujnu 1941. došlo je do novog poleta ustanka. Jedinice su reorganizirane tako da su u bosanskoj krajini i dijelu središnje Bosne formirana tri odreda – I., II. i III. krajiški NOP odred koji su do siječnja 1942. u svojem sastavu imali 17 bataljuna.²² U istočnoj Bosni formirano je 6 odreda – Romanijski, Birčanski, Ozrenski, Majevički, Kalinovički i NOP odred Zvijezda,²³ a u Hercegovini Hercegovački NOPO od 10 bataljuna, na Kordunu i Baniji Kordunaško-banijska grupa NOP odreda, u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju Primorsko-goranski NOP odred, u Dalmaciji Dinarski, Solinski, Šibenski i Livanjski NOP odred, a iz obalskog pojasa upućeno je više partizanskih grupa u Liku i Bosnu. U Slavoniji je formiran Papučko-krndijski i Psunjski NOP odred, u Zagrebačkoj oblasti Moslavački odred Sloga, Bilogorska, Kalnička, Varaždinska grupa i udarne partizanske grupe u hrvatskom Zagorju.²⁴

Jačanje oružane borbe i njezino sudjelovanje u ratu ipak je zahtijevalo drugačiju organizaciju postojećih oružnih snaga. Partizanski odredi, iako tada najadekvatniji oblik vojne organizacije u početnom razdoblju rata, zbog svoje vezanosti za užu kraj, kao teritorijalne vojne formacije, nisu bili pogodni za izvođenje snažnijih operacija. Glavni štab NOPO još je na ljeto 1941., razrađujući koncepciju vođenja rata, predviđao potrebu stvaranja jedinica koje će biti sposobne izvoditi krupnije operacije. Situacija nastala krajem te godine zahtijevala je da se pristupi realizaciji te zamisli.²⁵ Drugim riječima, bilo je potrebno uvesti neke kvalitativne promjene u organizaciji i upravljanju vojske s kojom se raspolagalo. Formiranje prvih brigada predstavlja početak tih promjena. Taj trenutak može se interpretirati kao prelazak ustanka na veću razinu.²⁶

²¹ ZNOR III/1, 51, 125.

²² ZNOR IV/1, 22, 59-62.

²³ "Birčanski NOP odred", *Vojna enciklopedija*, sv. 1., str. 620., "Kalinovički NOP odred", *Vojna enciklopedija*, sv. 4., str. 202. "Majevički NOP odred", *Vojna enciklopedija*, sv. 5., str. 211., "Ozrenski NOP odred", *Vojna enciklopedija*, sv. 6., str. 496-497., "Romanijski NOP odred", *Vojna enciklopedija*, sv. 8., str. 208.-209., "Zvijezda NOP odred", *Vojna enciklopedija*, sv. 10., str. 718.

²⁴ „Narodnooslobodilčaki rat”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 6., 107.

²⁵ Čubelić, Milostić, *Pregled historije*, 140.

²⁶ „Brigade u NOR”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 2., 59.

Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada formirana je po naređenju Vrhovnog štaba u Rudom 22. prosinca 1941. i taj dan kasnije se slavio kao dan Jugoslavenske narodne armije.²⁷

Krajem 1941. na prostoru buduće Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije su u borbi protiv brojno i tehnički nadmoćnijih protivnika stvorene oružane snage sa značajnim ratnim iskustvom, a brojale su oko 80 000 boraca organiziranih u jednu brigadu, 49 partizanskih odreda, 10 samostalnih bataljuna i više samostalnih četa.²⁸ Sa zimom i proljećem koje je uslijedilo, talijanske snage bile su prisiljene povući se iz treće zone u NDH. U Bosanskoj krajini djelovalo je pet partizanskih odreda koji su bili u kontroli znatnih teritorija. Osvajanjem Prijedora 16. svibnja 1942. spojeni su teritoriji 1. i 2. krajiškog partizanskog odreda.²⁹ Zatim je 21. svibnja 1942. od udarnih bataljuna i boraca iz partizanskih odreda formirana 1. krajiška brigada. U Hrvatskoj su prošireni teritoriji pod partizanskom kontrolom u Gorskom Kotaru, Kordunu, Lici i Baniji te su povezani s onima u zapadnoj Bosni; dok su u Dalmaciji formirana četiri nova odreda i pojačane akcije na priobalju. Partizanske jedinice s Biokova povremeno su djelovale na obali makarskog primorja vršeći prepade na talijanske brodove. Na ljeto 1942. ova djelovanja proširila su se i na srednjodalmatinske otoke i sjevernu Dalmaciju gdje je djelovala Primorska četa. Ta je četa na području između Šibenika i Biograda izvela nekoliko uspješnih prepada na talijanske pomorske snage. Zbog pojačanih partizanskih djelovanja na moru, talijanske snage ograničile su plovidbu duž istočne obale Jadranskog mora i posvetile se opremanju brodova za borbu protiv partizana. Područje Slavonije također je sve više potpadalo pod partizansku kontrolu, njihove su snage jačale na Kalniku, Bilogori i Moslavini, a u Hrvatskom Zagorju formiran je partizanski odred.³⁰

Početkom 1942. Vrhovni štab se s I. proleterskom brigadom prebacio u istočnu Bosnu, a od kraja siječnja Foča je postala njegovim sjedištem, kao i sjedištem Centralnog komiteta Komunističke partije. Za vrijeme boravka u Foči Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab poduzeli su više političkih i vojnih mjera. Tako je u veljači donesen *Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada* u kojem su objavljeni organizacijski principi, uloga i zadaci brigada. On je služio za formiranje i ostalih brigada, a po njemu je trebalo organizirati i

²⁷ Nikola Anić, Sekula Joksimović, Mirko Gutić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije : pregled razvoja oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta 1941-1945.* (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982), 66.

²⁸ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 265.

²⁹ *ZNOR* IV/5, 19, 60.

³⁰ *Zagrebački partizanski odred.* Spektar, Zagreb, 1972., 132.

partizanske odrede. U *Statutu* se proleterske brigade definiraju kao „vojne udarne formacije naroda Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije“.³¹

6. USTROJ U DIVIZIJE I KORPUSE

Kada su na proljeće 1942. njemačko-talijanske operacije počele ofenzivu protiv partizanskih odreda u istočnoj Bosni, Crnoj Gori, Sandžaku i Hercegovini, većina partizanskih snaga povlačila se prema tromedi Bosne, Hercegovine i Crne Gore, gdje su od tih snaga nastale tri nove brigade – 3. sandžačka, 4. i 5. crnogorska proleterska brigada i hercegovački NOP odred.³² Brojčanost u redovima partizanskih odreda s vremenom sve je više rasla što je omogućilo formiranje novih brigada pa je tako do studenog 1942. osnovano njih 28. Takva situacija Vrhovnom štabu dala je vjetar u leđa za donošenje odluke o formiranju divizija i korpusa. Stvaranjem novih formacija i njihovim oslanjanjem na veće osvojene teritorije, omogućeno je vođenje ofenzivnih operacija krupnijih razmjera. Oružane snage jugoslavenskih naroda dobile su 20. studenog 1942. naziv Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije – NOV i POJ.³³

Krajem 1942. godine Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije ustrojena je u divizije i korpusa te je tako dobila organizacijske oblike suvremene vojske. Ustrojstvo u divizije kao operativno-taktičke formacije omogućilo je još veće i složenije borbene operacije. Divizije su bile relativno malobrojne (oko 3000 vojnika), ali vrlo pokretne jedinice te su stoga bile sposobne za napadačke pothvate na širokom području, ali i napade na snažno utvrđena i jaka neprijateljska uporišta. Korpusi su brojali oko 15000 vojnika, a vodili su napadačke operacije na točno određenom području.³⁴ Na taj je način NOVJ dobila znatne operativno-strategijske mogućnosti, a sastojala se od dva korpusa, osam divizija, 31 brigade i 36 partizanskih odreda.³⁵ U to su vrijeme partizani u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj držali golemo područje od Livna i Glamoča preko Bihaća i Drvara pa sve do Korenice, Slunja i Vojnića.³⁶ Jedna od ključnih odluka te 1942. godine donesena

³¹ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 263.

³² *ZNOR* III/3, 192, 419.

³³ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 265.

³⁴ Jelić, Ivan. *Od ustanka do slobode Hrvatska u NOB*, Globus, Zagreb, 1982., 15

³⁵ „Jugoslovenska narodna armija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 265.

³⁶ „Narodnooslobodilački rat”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 6., 108.

je u studenome kada je Tito u Bihaću pred drugim predstavnicima partizanskog pokreta iz jugoslavenskih krajeva osnovao Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ).³⁷ Ubrzo nakon njegova prvog zasjedanja, Vrhovni štab orijentirao je glavne snage NOV i POJ prema dolinama Save, Bosne i srednje Dalmacije. Tako su I. proleterska i III. udarna divizija iz zapadne premještene u srednju Bosnu, I. bosanski i I. hrvatski korpus usmjereni na osvajanje teritorija u dolinama rijeka Sane i Une, a 2. proleterska divizija i jedinice 4. operativne zone pristupile borbi s četnicima na području Knina. U tom trenutku partizanska vojska sastojala se od 2 korpusa, 9 divizija, 37 brigada, 43 partizanska odreda i drugih manjih jedinica što je ukupno iznosilo oko 150 000 vojnika.³⁸

6.1. OPERACIJA WEISS I

Nakon njemačkog poraza kod Volgograda 2. veljače 1943., Crvena armija prešla je u ofenzivu od Lenjingrada, današnjeg Sankt-Peterburga, do Crnoga mora. Snage sila Osovine u Africi kapitulirale su, a angloameričke snage započele su s neposrednim pripremama za iskrcavanje na Siciliju i Apeninski poluotok. U ovoj situaciji pitanje obrane NDH za sile Osovine značajno je dobilo na važnosti. Računajući na mogućnost savezničke invazije na ovaj dio Europe, njemačko Vrhovno zapovjedništvo po svaku je cijenu nastojalo očistiti partizanske snage s područja tadašnje NDH. S tim ciljem su u siječnju 1943. na području Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine započeli operaciju Weiss, koja je bila potpomognuta ustaški i četničkim snagama.³⁹ Navedena bitka bila ujedno i prva u kojoj su sudjelovale novoformirane divizije i korpusi NOV. Operacija Weiss neslavno je prošla za njemačke snage. Osim što je imala velike ljudske gubitke, završila je partizanskim proširenjem teritorija na istok što je za Nijemce stvorilo novu opasnost.⁴⁰

7. USTROJ VIII. DALMATINSKOG KORPUSA

Bojište na području NDH svakim je danom više dobivalo na vrijednosti. Godine 1943. njemačke snage na Istočnom frontu bile su u povlačenju. Iste godine angloameričke snage iskrcale

³⁷ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 292.

³⁸ N. Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, 223.

³⁹ I. Goldstein, *Hrvatska povijest*, 293.

⁴⁰ Gojko Miljanić, *Velike bitke na jugoslovenskom ratištu: 1941-1945.* (Beograd: Narodna knjiga, 1987), 95-102.

su se 10. srpnja na Siciliji, a 25. srpnja pala je fašistička vlada Benita Mussolinija. Ubrzo nakon toga, 17. kolovoza angloameričke armije završile su osvajanje Sicilije i počele s pripremama za desant na Apeninski poluotok.⁴¹ Predviđevši kapitulaciju Italije, Vrhovni štab NOV i POJ izvršio je niz vojnih i političkih priprema. U talijansku okupacijsku zonu, bliže obali, upućen je dio snaga NOVJ kao pojačanje tamošnjim partizanskim snagama. Prilikom kapitulacije Italije veći dio talijanske okupacijske vojske razoružan je od strane partizana, a više od polovice teritorija buduće Jugoslavije osvojen je. S većom kontrolom teritorija, ponovno je povećan priljev novih vojnika u NOVJ pa je od službene kapitulacije Italije 8. rujna, do kraja 1943. formirano 56 novih brigada, 8 divizija i 4 korpusa, pretežno naoružanih ratnim plijenom razoružane talijanske vojske. Upravo toga datuma kapitulacijom Italije odvila se prekretnica na zapadnom dijelu europskog bojišta. Tada su njemačke snage preuzele talijansku sferu utjecaja u NDH, definiranu Rimskim sporazumom iz 1941.⁴²

Najveća vojna postrojba nastala na dalmatinskom podneblju bio je VIII. dalmatinski korpus sačinjen od partizana svrstanih u 13 brigada, odnosno četiri divizije tako da je raspolagao s 13 049 vojnika. Osmi korpus formiran je 7. listopada 1943. i u svojem je sastavu imao 9., 19., 20. i 26. diviziju, kao i partizanske odrede: Sjevernodalmatinski, Kninski, Dinarski, Mosečko-vilajski, Segetsko-marinski, Mosorski, Makarski, Imotski, Neretvanski, Grahovsko-peuljski, Glamočki i Livanjski. Ovom postavom cijeli operativni teritorij Osmog korpusa bio je pokriven partizanskim sustavima.⁴³

U organizacijskom pogledu VIII. korpus bio je sastavljen od tri dijela vojnih snaga NOP-a - a to su: operativni sustavi (brigade, divizije i druge operativne samostalne jedinice), partizanske postrojbe (odredi i grupe odreda) i vojno-pozadinske jedinice i ustanove (vojna područja, komande gradova i komande mjesta i njihove jedinice i ustanove). Operativne jedinice činile su četiri dalmatinske divizije - 9., 19., 20. i 26. divizija s 13 brigada. Svaka je divizija imala svoj teritorij na kojem je djelovala.⁴⁴

⁴¹ S. P. Ramet. *Nezavisna Država Hrvatska: 1941.-1945.: zbornik radova*, str. 16.

⁴² Mandić, Hrvoje. "Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945.." *Polemos*, vol. XVI, br. 32, 2013, str. 13.

⁴³ Anić, Nikola. *Povijest osmog dalmatinskog korpusa narodnooslobodilačke vojske hrvatske 1943 1945.* (Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2004., str. 19.

⁴⁴ „Korpusi u NOR”. U: *Vojna enciklopedija sv. 4.*, 758.-759.

Deveta dalmatinska divizija formirana je u Imotskom za vrijeme Operacije Weiss, 13. veljače 1943. od 3., 4. i 5. dalmatinske brigade, a sudjelovala je na sektoru Livanjskog polja, Glamoča, Duvna i Bosanskog Grahova. Odmah po formiranju dobila je ulogu u oslobađanju Imotskog i Posušja, a zatim i u sukobima s talijanskim i četničkim snagama u okolici Nevesinja. Iste godine u rujnu vodila je borbe s njemačkim snagama za Split, a u listopadu; kada je pripala Osmom korpusu, spriječila je prodor njemačkih, ustaških i domobranskih snaga od Sinja, Imotskog i Posušja ka Duvnu i Livnu. U prosincu je bila upletena u borbu sa 7. SS *Prinz Eugen* divizijom, između Aržana i obale, kao i na Pelješcu, zatim u borbama kod Studenca, Mesihovine i Duvna za vrijeme njemačke *operacije Ziethen*. Nakon iznenadnog napada Nijemaca 6. prosinca 1943. u Livnu je stradala većina tamošnjih članova OK KPJ, a u listopadu 1944. ponovno je vraćeno pod partizansku kontrolu od strane 9. dalmatinske divizije. Ova divizija u sklopu Osmog korpusa zatim je u veljači 1944. sudjelovala u sprječavanju prodora njemačke I. brdske divizije i četnika na pravcu Strmica-Bosansko Grahovo-Drvar. Kada je njemačko Vrhovno zapovjedništvo isplaniralo Drvarsku operaciju, koja je podrazumijevala presijecanje područja pod partizanskom kontrolom i zatim spajanje sa snagama u Drvaru kako bi uništili snage NOVJ u zapadnoj Bosni, deveta se divizija sukobila s njemačkim snagama na planini Vijenac sjeverno od Bosanskog Grahova. Krajem srpnja je, zajedno s 20. divizijom, upala u Vrličku i Kninsku krajinu kako bi se sukobila s njemačkim i četničkim snagama na relaciji Bosansko Grahovo – Knin. Ubrzo se prebacila i na južni dio Like gdje je bezuspješno opsjedala Gračac.⁴⁵

U operacijama za kompletno osvajanje Dalmacije Deveta je divizija djelovala najprije prema Bosni da bi već u listopadu osvojila Livno, Duvno, Šujicu, Posušje i Imotski. Ipak, najveći trag ostavila je u Kninskoj operaciji u koju je bila uključena kao korpusna rezerva, zbog čega je dobila i pohvalu od Tita 10. prosinca 1944. U prosincu je i proglašena udarnom divizijom. U Kninskoj operaciji sudjelovale su njezina 3. i 4. brigada koje su tom prilikom ubile 130 i zarobile 334 vojnika. U siječnju 1945. u njezin sastav ušla je 2. dalmatinska proleterska brigada dok je u ožujku 13. b. rasformirana.⁴⁶

⁴⁵ „Deveta divizija (dalmatinska)”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 2., 484-485.

⁴⁶ Šalov, M. *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1980., 231. HR DAS 195, Arhiv oružanih snaga, kut. 34, Istorija IX. udarne divizije. B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 273.

Devetnaesta dalmatinska divizija formirana je paralelno s Osmim korpusom i to u Biovičinom Selu u Bukovici od 5., 6. i 7. dalmatinske brigade. Bila je zadužena za borbe u sjevernoj Dalmaciji i južnoj Lici pa je od svog početka vodila borbe između Knina i Zadra protiv Nijemaca koji su prodirali prema obali. Ubrzo se, zajedno s 5. i 6. brigadom, prebacila u Kninsku i Vrličku Krajinu, gdje je zauzela Strmicu, Golubić, Vrliku i druga obližnja mjesta. Potom je nastavila djelovati kod Lovreća i Aržana protiv dijelova 7. SS Prinz Eugen divizije. Kada je u prvoj polovici prosinca Njemačka napala Osmi korpus u operaciji Ziethen, borila se s dijelovima 114. divizije na pravcu Knin-Bosansko Grahovo-Livno, dok se njena 7. brigada pod pritiskom njemačkih snaga povukla iz sjeverne Dalmacije u Liku i od tada djelovala pod zapovjedništvom Operativnog štaba za Liku, a u lipnju 1944. ušla u sastav 35. divizije. U siječnju 1944. devetnaesta divizija vratila se u sjevernu Dalmaciju te se u Promini sukobila i porazila ustaške postrojbe. Nakon toga, povukla se iz Dalmacije na južne padine Velebita gdje je bila opkoljena te se iz okruženja probila u južnu Liku. Tamo je u travnju djelovala protiv četnika, a zatim, kako je do lipnja zauzela niz manjih uporišta u sjevernoj Dalmaciji, probila se do obale radi preuzimanja logistike i hrane s otoka Visa. U sastav Devetnaeste divizije krajem lipnja ušla je novoformirana 14. dalmatinska (bukovačka) brigada. Sredinom sljedećeg mjeseca njezine jedinice vodile su izazovne borbe s njemačkim snagama na prostoru Biograda, Zatona i Benkovca kada se iz Bukovice kompletno povukla na južni dio Velebita, odakle je uskoro prešla u protunapad i vratila se u sjevernu Dalmaciju. Istovremeno je uspješno sprječavala jedinice Dinarske četničke oblasti i popa Đujića u širenju utjecaja na sjevernu Dalmaciju.⁴⁷

U rujnu i listopadu 1944. 19. divizija, u operacijama Osmog korpusa, osvojila je sjevernu Dalmaciju isključujući Knin i okolicu. Dana 10. studenog 1944. proglašena je udarnom te je popunjena jedinicama iz rasformirane Grupe sjevernodalmatinskih odreda. S ovakvim statusom bila je spremna za Kninsku operaciju koja je uslijedila, zatim za Mostarsku početkom 1945. i u osvajanju Like, hrvatskog primorja, Gorskog Kotara te Riječkoj bitci, ili u tzv. završnim operacijama. Za svoje djelovanje dobila je pohvale u dva navrata od strane Tita. Prvo, u prosincu 1944. gdje stoji: “U ovim bojevima naročito su se istakle pešadijske, tenkovske i artiljerijske jedinice...Za istrajnost u ovim teškim borbama, za postignute uspehe i junačko držanje na bojnem

⁴⁷ „Devetnaesta divizija (dalmatinska)”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 486.

polju pohvaljujem borce, podoficire, oficire i komesare jedinica 8. korpusa.“⁴⁸ a, zatim i u travnju 1945. g.

Dvadeseta dalmatinska divizija formirana je tri dana nakon Osmog korpusa na Dinari od 8. šibenske, 9. trogirске i 10. cetinske brigade, s fokusom na srednju Dalmaciju. U listopadu i studenom borila se protiv njemačkih jedinica koje su prodirale u Dalmaciju, a u njemačkoj operaciji Ziethen vođenoj protiv Osmog korpusa zadržavala je prodor dijelova 114. divizije na pravcu Sinj-Livno. Ova divizija zauzela je Vrliku s okolicom krajem prosinca 1943., a u siječnju i veljači 1944. izvodila manje akcije u Srednjoj Dalmaciji. Također je bila glavni akter borbi s ustašama i četnicima kod Sinja i Vrlike u travnju 1944. Krajem travnja odbila je napade njemačkih, ustaških i četničkih snaga iz Prologa, Sinja, Vrlike i Uništa koje su nastojale ovladati Dinarom. U proljeće 1944. 20. divizija znatno je brojno ojačala dolaskom novih vojnika iz Cetinske krajine i iz partizanskih odreda Srednje Dalmacije. Krajem svibnja osvojila je Aržano i tom prilikom usmrtila bataljun ustaša, ali i napadala ostale posade duž komunikacija Aržano-Vrlika. Istog i idućeg mjeseca izvodila je napade s planine Svilaje i Moseća u smjeru Sinja i Petrovog Polja kod Drniša. U srpnju je odbila napad četiri njemačka bataljuna na Dinaru, a zatim i napala domobrane u Trilju. U operacijama za kompletno osvajanje Dalmacije, u listopadu i studenom 1944. 20. divizija pridonijela je osvajanju Vrlike Krajine, Aržanog, Sinja, Klisa i Solina kada je pogubila domobranksku grupaciju koja se povlačila iz Sinja. Dvadeseta divizija s ostatkom Osmog korpusa sudjelovala je u Kninskoj operaciji, a 25. prosinca 1944. zaradila naziv udarna kada je imala oko 7900 vojnika. Kasnije je također imala važnu ulogu u Završnim operacijama, Tršćanskoj operaciji te je također pohvaljena od strane Tita.⁴⁹

Posljednja divizija VIII. korpusa bila je 26. dalmatinska, također formirana u prvoj polovici listopada 1943. i to od 11., 12., i 13. dalmatinske brigade. Ovaj dio Osmog korpusa do kraja 1943. bio je fokusiran na borbe u makarskom primorju, na Pelješcu i Korčuli protiv njemačkih snaga koje su nakon talijanske kapitulacije prodirale u Dalmaciju. Početkom 1944. iz njezina sastava izašla je 13., a priključila se 1. dalmatinska brigada, a ubrzo je u njen sastav ubačena i 3. prekomorska brigada prebačena iz Italije. Po naređenju Vrhovnog štaba 26. divizija organizirala je osvajanje Visa na kojem je od lipnja do rujna boravio Vrhovni štab i CK KPJ kao i Oblasni

⁴⁸ Vojna istorija. *Udžbenik za vojne akademije I-II*, 472.

⁴⁹ „Dvadeseta divizija (dalmatinska)”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 2., 674.

komitet KPH za Dalmaciju. Prednost ove divizije Osmog korpusa leži u činjenici da je ona bila osposobljena i naoružana s dobro obučanim ljudstvom. Zato je zajedno s Mornaricom NOBJ u travnju 1944. izvela pomorski desant na otoke Hvar, Korčulu i Mljet gdje je njemačkim snagama usmrtila i zarobila ukupno 895 ljudi, zbog čega je i pohvaljena. Nadalje je s pet bataljuna izvršila desant na Šoltu, a zatim i na Brač. Kako su joj pristizale nove snage s kopna, otoka te iz baza NOVJ u Italiji, do rujna 1944. okupljala je 12 000 vojnika. Na komunikaciji Dubrovnik-Metković u suradnji s dijelovima 29. divizije kod Vukovog Klanca porazila je dio njemačke 269. divizije, a s drugim divizijama 8. korpusa do kraja listopada osvojila je obalni dio od Stona do Šibenika.⁵⁰

7.1. VODSTVO OSMOG KORPUSA

Osmi korpus bio je prva i jedina vojna formacija NOVJ-a u kojoj su Hrvati a ne Srbi činili većinu boraca. Međutim, vodstvo korpusa gotovo da uopće nije bilo u rukama Hrvata nego su njegovi vodeći predstavnici bili uglavnom Srbi i Crnogorci. Tako je za prvoga zapovjednika korpusa postavljen Pavle Ilić, rodom iz sjeveroistočne Srbije i istaknuti član KPJ koji je tijekom proljeća 1942. godine sudjelovao u osvajanju istočne Bosne i borbama za Foču. Njega je u prosincu 1943. zamijenio Sreten Žujević, podrijetlom iz središnje Srbije član VŠ NOVJ i član Politbiroa CK KPJ. Na njegovo mjesto zapovjednika u siječnju 1944. postavljen je Crnogorac Vladimir Četković koji je nesretnim slučajem poginuo u listopadu iste godine pa ga je zamijenio Milan Kuprešanin, kao vršitelj dužnosti, ali je već 27. studenog 1944. na to mjesto došao Vojvođanin general-major Petar Drapšin, koji će korpus voditi sve do njegovog rasformiranja 2. ožujka 1945. godine.⁵¹ Prvi politički komesar Osmog korpusa bio je Splitsanin Ivica Kukoč, ali u siječnju 1944. je smijenjen u korist Boška Šiljegovića⁵², bosanskog Srbina koji na toj dužnosti ostaje sve do kraja postojanja korpusa.

⁵⁰ „Dvadesetšesta divizija (dalmatinska)”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4., 677-678.

⁵¹ N. Anić. *Povijest Osmog korpusa*, str. 54.

⁵² Boško Šiljegović bio je član KPJ, a 1941. pridružio se NOR-u. Obnašao je dužnost političkog komesara 2. krajiškog NOPO, zatim p. komesara 5. krajiške brigade, 4. krajiške divizije. Od lipnja 1944. postao je i politički komesar 8. korpusa. Nakon rata postao je načelnikom Vojnoistorijskog instituta, glavnim urednikom Vojne enciklopedije te načelnikom Političke uprave JNA. U: *Vojna enciklopedija* sv. 9, Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1967., 560.

7.2. MEĐUNARODNA PODLOGA

Za uspjeh napada predvođenih od strane VIII. korpusa temeljna je bila vojna pomoć Velike Britanije u vidu logistike i zrakoplovstva. Ta je svjetska sila za vrijeme Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije bila podrška monarhističkim četnicima. No, kada je kada je britanska vlada uvidjela da komunisti pobjeđuju, priklonila se Titovim komunistima. Zaokret u britanskoj politici seže od savezničke konferencije u Teheranu iz studenog 1943. koja je partizane svrstala pod Saveznike, dok su četnici ostali uskraćeni za svaku pomoć Velike Britanije. Iza ovakvog poteza stoji britanska potreba za istjerivanjem njemačkih snaga s područja nekadašnje Kraljevine Jugoslavije kako ne bi morali slati svoje trupe na još jedno bojište.⁵³ Ta nova diplomatska veza službeno je uspostavljena samo mjesec dana nakon formacije VIII. dalmatinskog korpusa. Još jedan susret britanskog premijera Winstona Churchilla i Josipa Broza Tita održan je 12. kolovoza 1944. godine kod Napulja, koji je rezultirao ukazom kralja Petra II., čime se četnički vođa Dragoljub Mihailović razriješio dužnosti načelnika Štaba Vrhovne komande u Jugoslaviji i stavlja na raspolaganje ministru vojske, mornarice i zrakoplovstva.⁵⁴ Bez logističke pomoći partizanska vojska ne bi mogla s lakoćom provoditi svoje planove u Hercegovini. Zbog toga se može pretpostaviti da je britanska strana bila svjesna nedopuštenih radnji koje su provodile snage VIII. korpusa.

8. KNINSKA OPERACIJA

Do početka studenoga 1944. godine VIII. dalmatinskom korpusu pripala je gotovo cijela Dalmacija uključujući Dubrovnik, Split, Zadar i Šibenik, osim Kninske krajine s gradom Kninom.⁵⁵ U drugoj polovici 1944. njemački Wehrmacht pretrpio je znatne gubitke u Dalmaciji te je zapovjedništvo grupe Armije E nakon gubitka Splita i Šibenika donijelo naredbu da se postavi nova crta obrane kako bi se spriječio daljnji prodor partizanske vojske prema sjeveru i zapadu. Nijemci su uz znatnu podršku legionarskih, ustaških, domobranskih i četničkih postrojbi organizirali obranu na tzv. zelenoj liniji, koja se prostirala od Karlobaga, preko Knina do Mostara

⁵³ „Susret Tita i Churchilla kod Napulja (1944.)”, *Povijest.hr*: <https://povijest.hr/nadanasnjidan/susret-tita-i-churchilla-kod-napulja-1944/>.

⁵⁴ „Ukaz kralja Petra II. od 29.8.1944. o razrješenju Draže Mihailovića”: https://hr.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Ukaz_kralja_Petra_II._od_29.8.1944._o_razrje%C5%A1enju_Dra%C5%BE_e_Mihailovi%C4%87a.JPG.

⁵⁵ N. Anić, *Povijest VIII. dalmatinskog korpusa*, 164.

i Nevesinja. U Kninu se tada nalazilo 20.000 vojnika, od toga 14.000 njemačkih, 1500 domobrana i 4.500 četnika.⁵⁶ Djelovanje obiju snaga na tom prostoru ne čudi jer je Knin bio važno strateško i prometno čvorište gdje bi se onemogućio daljnji prodor divizija VIII. korpusa u pravcu Like i Bosne. Osim toga, važnost Knina za njemačke planove ležala je i u njegovom značenju za bočno osiguranje prometnica u Posavini i kroz Bosnu jer su to bili pravci kuda se povlačila njihova vojska s jugoistoka.⁵⁷ Kako je Knin kao glavno željezničko i cestovno čvorište bio glavna točna obrane preko koje su se trebale izvući preostale osovinske snage iz Dalmacije, za njegovu je obranu raspoređen njemački 15. brdski korpus, legionarske divizije, ustaše i domobrani te četnička dinarska divizija Momčila Đujića. No, kako je partizanima uglavnom gerilsko ratovanje bilo blisko, nisu se snašli u frontalnom sukobu pa su se povukli uz velike gubitke. Nijemci su u protunapadu zauzeli i prekinutu vezu s Bihaćem. U nastalom zatišju Nijemci nastavljaju s evakuacijom tako da je u Kninu ostalo desetak tisuća Nijemaca i legionara, kao i 4 000 nepouzdanih četnika, koji su prvom prilikom napustili borbene položaje. Odlučivši zadržati Knin po svaku cijenu, Nijemci su izdali naredbu po kojoj se treba ustrijeliti svaki vojnik ili časnik koji napusti borbeni položaj. Partizani, učeći na prvobitnom neuspjehu preustrojili su VIII. korpus kojemu je sada pomoć pružala 1. tenkowska brigada zajedno s partizanskim i savezničkim zrakoplovstvom. Tek kada su 1. i 12. brigada 3. prosinca 1944. uspjele ući u Knin i spojiti se s 9. brigadom 20. divizije, Nijemci su se odlučili na povlačenje. No, tek ih se manji broj uspio izvući iz okruženja pa su partizani zarobili preko 4 000 neprijateljskih vojnika, dok ih je 6 000 poginulo. Gotovo trećina zarobljenika ubijena je već prilikom zarobljavanja, a najkobnije je prošlo oko 800 ranjenika u miniranom željezničkom tunelu Stara Straža.⁵⁸

8.1. POČETAK VOJNOG DJELOVANJA

Za ovu operaciju, ključnu za partizane, angažiran je gotovo cijeli VIII. korpus čime su raspolagali s 26 667 vojnika, 80 topova, 25 tenkova i 11 oklopnih vozila. Broj vojnika s kojima su raspolagali do kraja 1944. godine popeo se na 35 000 vojnika.⁵⁹ Osmim korpusom u Kninskoj

⁵⁶ U Vojnoj enciklopediji navodi se da je Knin i okolicu branilo 4500 Đujićevih četnika, dok udžbenik za vojne akademije „Vojna istorija“ drži podatak o njih 4000: ⁵⁶ „Kninska operacija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4, Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1961., str. 499., Udžbenik za vojne akademije, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1980., 471-472. Todor Radošević, *Ofenziva za oslobođenje Dalmacije*, Beograd, 1965, str. 169-172.

⁵⁷ *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, 277.

⁵⁸ „Kninska operacija”. U: *Vojna enciklopedija*, sv. 4., 499.

⁵⁹ M. Colić. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988., 278.

operaciji zapovijedao je Štab sa zapovjednikom general-majorom Petrom Drapšinom, političkim komesarom Boškom Šiljegovićem, načelnikom štaba pukovnikom Milanom Kuprešaninom, a od 27. studenog potpukovnikom Antom Biočićem. Josip Broz Tito istovremeno je usmjeravao rad VIII. dalmatinskog korpusa preko Glavnog štaba NOV-a i PO-a Hrvatske.⁶⁰

Upadom Vrličkih i Dinarskih odreda u Strmicu 7. studenog definitivno je započela borba za Knin, koja će u jugoslavensku povijest ući kao *Kninska operacija*. Deveta je brigada zauzela Veljun i zaselak Golubić i tako pristupila Kninu sa sjeveroistoka. Njemačke snage djelovale su zajedno s četnicima te na kraju i osvojile cestu Knin-Pađeni.⁶¹ Plan napada na Knin predviđao je istočni napad 20. divizije koja bi slomila njemačku vanjsku obranu i zauzela Knin. Nadalje, dalmatinska 26. divizija s obuhvatnim napadom od juga odsjekla bi njemačke snage u prostoru Promina i Kosova, preuzela sela između Kozjaka i Promine i tako pomogla 20. diviziji u prodoru. Međutim, taj pokušaj VIII. korpusa da početnim operativnim rasporedom upadne i zauzme Knin nije se ostvario. Početni napad 20. i 26. divizije nije dao nekih rezultata, a zamisao da će sama 20. divizija zauzeti Knin bio je nerealan.⁶²

Tijek vojnih događaja doveo je do određenih izmjena VIII. korpusa na bojištu, stoga je 20. divizija na frontu ostavila samo 8. brigadu, a 9. i 10. prebacila u pozadinu na sektor Kijevo - Vrlika. Štab 26. divizije na frontu je zadržao 11. brigadu u prostoru Kosova, 3. prekomorsku na prostoru Promine, a 12. brigadu poslao u divizijsku rezervu u Drniš. Brigade 19. divizije povukle su se južno od ceste Knin - Zrmanja iščekivajući nove direktive. U ovom postavu, izbjegavajući veće borbe VIII. korpus ostao je do konca studenog.⁶³

8.2. DRUGA FAZA OPERACIJE

Kako su do 25. studenog jedinice Osmog korpusa izvršile minimalan uspjeh, u idućoj fazi ove operacije 11. dalmatinska brigada preuzela je od 8. položaje na frontu Krkić – Oštra Glavica, dok je potonja prebačena sjeverno od Knina. Deveta divizija s Livanjskog polja premještena je u izvorni tok Cetine kako bi zablokirala izlaz njemačkim snagama prema Bihaću. Već 29. studenog

⁶⁰ M. Colić. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945*, 277.

⁶¹ N. Anić. *Povijest VIII. dalmatinskog korpusa*, 167.

⁶² N. Anić. *Povijest VIII. dalmatinskog korpusa*, 170.

⁶³ „Kninska operacija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4, 499.

Nijemci su reagirali protuudarom.⁶⁴ Istovremeno, 10. dalmatinska brigada bezuspješno je napadnuta od strane četnika iz Plavna. Ubrzo su stvoreni uvjeti za djelovanje na cesti Knin-Zrmanja kada je 10. brigada osvojila Drenovac. Na kraju ove faze njemačke snage našle su se u krajnje nepovoljnom položaju, gotovo u potpunosti okružene s ugroženom odstupnicom.⁶⁵

8.3. TREĆA FAZA OPERACIJE

Početak prosinca 1944. osvajanje Knina privodilo se kraju. U ovom periodu sukobi su bili krajnje oštri i krvavi, najčešće vođeni bombama s kontinuiranim napadima i protunapadima. Prva brigada, ojačana s dva bataljuna 12. brigade sada je osvojila Marjanović, 14. zauzela Očestovo, a 1. brigada Ljubač. Dvanaesta brigada zauzela je i zaselak Jarmazi nakon čega je izbila na most na Krki ispod kninske tvrđave kojeg su Nijemci netom prije bombardirali. Podizanjem umjetnog prijelaza preko urušenog mosta uspjeli su ući u grad i spojiti se s devetom brigadom 20. divizije. Knin je tako do 3. prosinca 1944. definitivno pao u partizanske ruke.⁶⁶ Istoga dana, Štab VIII. korpusa o tom uspjehu izvijestio je Glavni štab Hrvatske: “Poslije višednevnih žestokih borbi naše snage noću 2. na 3. savladale su ogorčeni otpor neprijatelja, probile se kroz mnogobrojna minska polja i žičane prepreke i na juriš zauzele Knin, zadnje neprijateljsko uporište u Dalmaciji. Najveći dio neprijateljskih snaga je uništen ili zarobljen. Manji neprijateljski dijelovi u pokušaju bijega prema obruču nisu uspjeli i uništavaju se sjeverno od Knina. Zaplijenjene su velike količine oružja i drugog ratnog materijala.”⁶⁷ Takav ishod bio je krajnje nepovoljan za njemačku vojsku, a njezino ljudstvo, koje je završilo u zarobljeništvu, gotovo je u potpunosti likvidirano. O teškom stanju u kojemu se našla njemačka vojska govori izvještaj zapovjedništva 15. brdskog armijskog korpusa od 3. prosinca 1944. zapovjedništvu grupe Armija E gdje stoji: „Držanje u Kninu, slično utvrđenim punktovima, nije moguće uslijed nedostatka rezervi, u prvom redu pješačke municije, uključujući teško naoružanje i hranu, kao i stanje osiguranja u Kninu. Uslijed najteže situacije u pogledu dotura, nije se u zadnje vrijeme moglo osigurati čak ni tekuće opskrbljivanje. Predviđena opskrba iz zraka nije bila moguća uslijed vremenskih prilika.”⁶⁸

⁶⁴ N. Anić. *Povijest VIII. dalmatinskog korpusa*, 172-174.

⁶⁵ Kvesić. *S. Dalmacija u NOB-i*, Zagreb: Lykos, 1960., 715.

⁶⁶ N. Anić. *Povijest VIII. dalmatinskog korpusa*, 177.

⁶⁷ *Deveta dalmatinska (trogirska) udarna brigada*, 222.

⁶⁸ *ZNOR XII/4*, 725-726.

8.4. POSLJEDICE KNINSKE OPERACIJE

Nakon pada Knina, VIII. korpus izbio je na područje Like i odbacio ostatak njemačke vojske na liniju Gospić-Bihać. Borbe sjeverozapadno od Knina trajale su i 4. prosinca 1944., a sve okružene njemačke postrojbe na prostoru s. Žagrovići-Pađene istoga su trena likvidirane, što je potvrdio Kotarski komitet KPH Knin u izvješću Okružnom komitetu KPH: „Što se tiče Padjena i Otona tamo je zavladao veći strah pošto gomile mrtvih neprijateljskih lješeva leže nepokopane.”⁶⁹ Na području Pađena i Žagrovića djelovale su 5. i 14. brigada 19. divizije, 9. i 10. brigada 20. divizije te dijelovi 26. divizije⁷⁰ pa su najvjerojatnije upravo te jedinice počinile navedena ubojstva. Istočno od Knina, uoči pada grada svoje djelovanje nastavile su postrojbe 20. divizije te 11. dalmatinske brigada 26. divizije te na Kunčeviče glavice likvidirale 50 zarobljenih hrvatskih i njemačkih ranjenika te civila.⁷¹

Početkom prosinca, osim poraženih vojnika, stradali su i civili za koje se sumnjalo da nisu simpatizeri Partije. Ulaskom partizana u Drniš i Siverić 5. studenog, zaredale su krvave odmazde nad razoružanim vojnicima i civilima. Drniški kotar pretrpio je velike ljudske žrtve. Stanovnici su neposredno prije dolaska partizanske vojske strahovali od ubojstava, pljačkanja i mučenja u logorima pa su mahom bježali u brda.⁷² Strah mještana ispostavio se opravdanim jer je zaista uslijedilo teroriziranje domaćeg pučanstva. Tomu je posvjedočilo opunomoćstvo OZNE kninskog područja kada je 9. studenog 1944. izvijestilo OZNU VIII. korpusa da se „...naš centar nalazi u Drnišu. Hapšenja su izvršena i u samom Drnišu, djelomično u okolici. Upostavili smo logor. Tokom današnjeg dana logor će biti prilično očišćen t.j. jedan dio ćemo poslati u operativne jedinice, jedan dio civila pustiti kući, a ostali dio biti će zadržan. Nismo mogli izvršiti sve onako kako nam je dao upustva drug Odrin iz razloga što nemamo nikakovo prevozno sredstvo...S obzirom na veliki teritorij i broj hapšenika koje bi mogli uhapsiti, molimo vas da nam po mogućnosti pošaljete jedan bataljon...Mi još držimo blokadu Drniša. Mišljenja smo da bi tokom sutrašnjeg dana skinuli blokadu...”⁷³

⁶⁹ B. Matković. *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 278.

⁷⁰ „Kninska operacija”. U: *Vojna enciklopedija* sv. 4, 499.

⁷¹ B. Matković. *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 288.

⁷² HR HDA 1491, OZN-a za Hrvatsku, kut. 45, 30/87. B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 255.

⁷³ B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 289.

U periodu od 1992. do 1999. u šibenskom zaleđu otkriveno je nekoliko grobišta.⁷⁴ U masovnoj grobnici u Drnišu kod groblja Badan pronađeni su posmrtni ostaci drniškog župnika fra Žarka Careva i još 23 civila. Partizani su fra Žarka Careva dali uhititi nakon čega ga je Vojni sud VIII. korpusa 26. divizije optužio za „inicijatora ustaških zločina, saradnika okupatora, narodnog izdajicu.” Strijeljan je 18. XI. 1944. na drniškom groblju Badanj.⁷⁵ Zatim, kod crkve sv. Mihovila 1944. i 1945. godine likvidiran je nepoznat broj hrvatskih civila, a pretpostavlja se kako su odvedeni iz Drniša 5. i 6. studenog 1944. Pritom, u Drnišu se nalazio Štab 8. korpusa koji je tih dana preselio s kninskim okružnim rukovodstvom iz Ervenika. Iz tog se razloga ovaj zločin može pripisati postrojbama 19. divizije koje su koncem studenog 1944. napale Knin upravo iz smjera Ervenika.⁷⁶

Još jedna grobnica u Drnišu nalazi se na tzv. Mijovića podvornici u koju su partizani dovodili zarobljene Nijemce, a fra Ante Čavka navodi da je tu bačeno njih 500.: „Jedna od tih grupa, upravo poslije pada Knina u komunističke ruke bila je pobijena u Drnišu. Na mjestu koje se nekad zvalo 'Mijovića podvornica', a gdje su Nijemci iskopali veliko protuzrakoplovno sklonište, dovedena je velika grupa zarobljenika. Po kazivanju koje se teško može točno brojkom utvrditi, brojka je sezala do pet stotina. Svi su zarobljenici skinuti do gola, a zatim utjerani u protuzrakoplovno sklonište. Komunistička vojna grupa tada je eksplozivom zatrpala ulaz u sklonište. Tako su zarobljenici ostali zatrpani: morali su danima umirati od gladi i žeđi i u groznim mukama.”⁷⁷

U Siveriću su 6. studenog 1944. strijeljani zarobljeni hrvatski vojnici koji su se krili u jamama siverićkog rudnika. Toga su dana u Siveriću boravile postrojbe 2. i 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade, a politički komesar 2. čete 2. bataljuna 11. dalmatinske brigade Šime Devčić posvjedočio je da „zarobljavamo ostatke neprijatelja, koji je ostavio silan ratni materijal“ te da su „naši borci krenuli naprijed da nastave gonjenje razbijenog neprijatelja“.⁷⁸

⁷⁴ HR HDA 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 537. Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine, Zagreb, 1999., 90-92. B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 258.

⁷⁵ „Plakat iz 1944. godine - fra Julijan Ramljak”: http://www.safaric-safaric.si/katas_cro/09_gos/19441118_Drnis_Plakat_1944_godin_fra_Julijan_Ramljaki.pdf. Na čelu VIII. korpusa tada stajao Božo Božović, zapovjednik 26. dalmatinske divizije.

⁷⁶ Drago Gizdić. *Dalmacija 1944-1945*, 761. B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 289.

⁷⁷ Čavka, Ante. *Građa za suvremenu povijest Drniške krajine: 1941.-1994.* (Split: vlast. nakl., 1995.), 228.

⁷⁸ *XI. dalmatinska udarna moto-streljačka brigada*, 53.; B. Matković. *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 257.

Jedno od grobišta u kojemu su pronađeni posmrtni ostaci njemačkih vojnika nalazi se u blizini sela Mirlović Zagora u jami Golubinka, dubokoj 27 metara.⁷⁹ Iza tih likvidacija moguće je da stoje 2. i 3. bataljun 11. dalmatinske brigade. Ta se vjerojatnost otvara zbog toga što operativni dnevnic tih bataljuna sadrže podatak o njihovom položaju u Mirlović Zagori 2. studenog 1944. Ovu teoriju potvrdio je i o komesar 1. bataljuna 11. dalmatinske brigade Kosta Ugrića u svojem svjedočanstvu „Borba kod Pokrovnika“ objavljenom u knjizi „XI. dalmatinska udarna motostreljačka brigada“. Ugrića navodi da je njemačku kolonu kod Pokrovnika zaustavio komandir 1. čete Bruno Mateljak.⁸⁰ Istoga mjeseca u jamu Bezdanku na južnom Biokovu bačeno je osam hrvatskih civila.⁸¹

Kninska operacija konačno je u cijelosti okončana probijanjem u Otrić 9. prosinca 1944., kada su postrojbe 35. divizije 4. korpusa zauzele Gračac i spojile se s 9. divizijom⁸² I nakon toga po kninskoj okolini i Kninu nastavilo se s likvidacijama ratnih zarobljenika. Mate Šimundić od najokrutnijih pogubilišta izdvaja željeznički tunel kraj Stare Straže (sjeverno od Knina) koji su Nijemci, povlačeći se iz Knina, pretvorili u bolnicu. Naime, po njegovim saznanjima neimenovani partizanski satnik minirao je tunel dinamitom i raznio 800 ranjenika.⁸³ No, odgovornost za miniranje privremene bolnice partizani su prebacivali na Nijemce i obratno. Na prostoru Stare Straže za vrijeme miniranja djelovale su 14. brigada 19. Divizije, 8. i 10. brigada 20. divizije, 1. tenkovska brigada, 4. bataljun 12. brigade 26. divizije te 2. i 4. bataljun 3. brigade 9. divizije.⁸⁴

Za svoja djela i odmazdu nad ratnim zarobljenicima VIII. korpus pohvaljen je u nekoliko navrata. Jedno od priznanja stoji u naredbi od 25. prosinca 1944. Glavnog štaba Hrvatske, koju potpisuje Ivan Gošnjak. U njoj je 20. divizija proglašena udarnom, a cijeli korpus pohvaljen jer je „u dugotrajnim i upornim borbama s krupnim neprijateljskim jedinicama 8. korpus nanio neprijatelju velike gubitke u ljudstvu i materijalu i oslobodio čitavu Dalmaciju. Za postignute

⁷⁹ Broj žrtava bačen u jamu Golubnika nije bio poznat sve do 2012. godine kada su izvršeni iskopi na inicijativu njemačke organizacije „Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge“, koja se brine o ekshumaciji posmrtnih ostataka njemačkih vojnika ubijenih tijekom Drugog svjetskog rata: "Nakon 70 godina doznale da im je otac i djed bačen u jamu Golubinku", *Slobodna Dalmacija*, <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/nakon-70-godina-doznale-da-im-je-otac-i-djed-bacen-u-jamu-golubinku-201140>. Pristupljeno: 02.09.2022.

⁸⁰ XI. dalmatinska udarna motostreljačka brigada, Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 27, 51-52. B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 259.

⁸¹ HR HDA 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 537. B. Matković, *Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 289.

⁸² B. Matković. *Kninska operacija i zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 278.

⁸³ M. Šimundić. *Hrvatski smrtni put*, 278-279.

⁸⁴ *Dvanaesta dalmatinska udarna brigada (prva otočka)*, 135.

izvanredne uspjehe, pokazanu vještinu, heroizam i izdržljivost na bojnopolju 8. korpusu dodjeljujemo naziv 'udarni'.⁸⁵

Iz opisanih postupanja prema stanovništvu Dalmatinske zagore i poraženim snagama te njihovom ljudstvu, narav jugoslavenskog komunizma više je nego jasna. Masovnim pogubljenjima zarobljenih i okruženih vojnika Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije na čelu s Titom, počinio je teška kršenja međunarodnog običajnog prava, zakona i običaja rata. Činjenica da je toga bio potpuno svjestan, nalazi se u jednom od socijalističkih historiografskih uradaka, knjizi *Deveta dalmatinska (trogirska) udarna brigada* gdje je objavljen brzojav upućen Štabu VIII. korpusa koji glasi: "Maršal Tito naređuje: Sa svim zarobljenicima ima se postupati po međunarodnim pravu. Za svako odstupanje od ovog i kršenje mojih naređenja najstrože ću postupati."⁸⁶ Ova naredba, osim što je stigla tek tri dana nakon zauzimanja Knina kada je bio ubijen veći broj ranjenika i zarobljenika, ukazuje na to da je sami vrh Glavnoga štaba Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije bio upućen u to što se događalo na bojištu. Osim toga, o uvjetima pod kojima su se držali zarobljenici posvjedočio je povjerenik OZN-e zarobljeničkog logora Jovan Zec u izvješću od 21. veljače 1945.: „Zarobljenički logor pod Komandom ovog područja ispod svake je kritike u kojem nema nikakvog reda više izgleda na mučilište nego na logor, zarobljenici nemaju pokrivala za spavanje, nemaju vatre, sobe su strašno nečiste i gužve, zarobljenici se ne peru niti umivaju, bolesni se ne odvajaju od zdravih itd. Logor kakav sada izgleda uopće nije za ljude. Na sve ovo mi smo uočavali komandu područja i prema istom nije ništa preduzela da bi se ovo popravilo. Mišljenja smo da bi trebalo o ovome povesti računa kako bi se mogla pravilnije iskoristiti radna snaga zarobljenika za obnovu naše zemlje, a u slučaju nadolaska neke Savezničke komisije ostavilo bi loš utisak i dojam o nama kao barbarima.”⁸⁷

Kako su se tijekom opisane operacije vodile žestoke bitke, i gubitci su bili veliki. Procjenjuje se kako su ukupni njemački i hrvatski gubici iznosili 6 555 poginulih i 4 258 zarobljenih vojnika, a gubici 8. korpusa 677 poginulih, 2 439 ranjenih i 126 nestalih.⁸⁸ U Kninskoj operaciji sudjelovale su gotovo sve postrojbe VIII. korpusa stoga je veoma je teško ustvrditi koje postrojbe stoje iza

⁸⁵ *Deveta dalmatinska (trogirska) udarna brigada*, 224-226.

⁸⁶ *Ibid.* 224.

⁸⁷ HR HDA 1491, OZN-a za Hrvatsku, kut. 45, 30/87. B. Matković. *Kninska operacija i zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 281.

⁸⁸ B. Matković. *Kninska operacija i zločini 8. dalmatinskog korpusa*, 279.

počinjenih zločina. Osim da je iz ove operacije proizašla velika ljudska žrtva, ukupan broj osuđenih na smrt ne može se precizno iskazati. Ipak, na temelju dostupnih izvora mogu se iščitati počinitelji, odnosno naručitelji likvidacija.

Komunistička se vlast, kako za vrijeme, tako i pred kraj rata nastojala obračunati s neprijateljima države. To je činila kroz tek institucionalizirane organe vlasti, poglavito OZNU, Vojna tužilaštva, Vojne sudove, Sudove vojnih korpusnih oblasti, Okružne narodne sudovi, Sudove za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba i druge institucije državnih vlasti, čije je usluge vrlo represivno koristila.⁸⁹ Oblast VIII. korpusa imala je također svoj vojni sud koji je od početka reorganizacije sredinom 1944. sustavno upućivan na povezanost i usku suradnju s OZN-om, pa čak i podređenost OZN-i.⁹⁰ Vojni sud oblasti VIII. korpusa na osvojenom je području Dalmatinske zagore vodio postupke i protiv civila, suđenja su često bila javna i masovna. Osim toga, postupci su vođeni i protiv pojedinaca zarobljenim u logorima. Najčešće su to bile kazne koje se tiču gubitka građanske časti, konfiskacije imovine i prisilnog rada.⁹¹

9. MOSTARSKA OPERACIJA

Početak 1945. Mostar i njegovo šire područje bili su izbočeni položaj njemačke obrambene crte koja je u listopadu 1944. bila sastavljena od obrambenih uporišta: Knin – Livno - Široki Brijeg - Mostar - Nevesinje - Gacko, što je trebala biti zaštitnica bokova srijemskoj bojišnici od moguće savezničke invazije na južnom ili srednjem Jadranu, protuudara NOVJ-a te zaštite povlačenja njemačke skupine vojski E iz Grčke.⁹²

Povlačenje je podrazumijevalo prolazak kroz Sarajevo i puteve koji su k njemu vodili. Istovremeno, partizanska vojska spremala se od Imotskog preko Posušja krenuti prema Mostaru. U takvoj se situaciji Titov Glavni štab odlučio za veliku Mostarsku operaciju u kojoj je sudjelovalo

⁸⁹ Matić, Zdravko. "Vojno tužilaštvo Jugoslavenske armije (1941. – 1955.)." *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, br. 63 (2021): 355-378.

⁹⁰ Jurčević, Josip. "Osnovne značajke presuda jugoslavenskih komunističkih vojnih sudova u Hrvatskoj 1944. i 1945. godine." *Društvena istraživanja* 21, br. 4 (118) (2012): 1007-1026

⁹¹ HR-DAST-413, kutija 1, 750/ 51: Vojnom sudu oblasti VIII udarnog korpusa Vijeću pri komandi područja srednje Dalmacije. 29.12.1944.

⁹² "Mostarska operacija". U: *Vojna enciklopedija*, sv. 5., 743.-744.

45 000 vojnika, većinom iz VIII. korpusa NOVJ-a. Te su snage bile dodatno ojačane tenkovskom brigadom i britanskim zrakoplovima iz Italije i s Visa.⁹³

Za potrebe Mostarske operacije Štab VIII. korpusa prebačen je u Imotski s pojačanjem koje su činili: 29. hercegovačka divizija (10., 11., 12., 13. i 14. brigada) II. crnogorski korpus te 3. bosansko-hercegovačka brigada KNOJ-a. Za ovu operaciju angažirane su i tri divizije: 9. (2., 3., 4. i 13. brigada), 19. (6. i 14. brigada) i 26. (1., 11., 12. i 3. prekomorska brigada) s 1. tenkovskom i Artiljerijskom brigadom. Operativni štab VIII. korpusa za ovu je operaciju predviđao da 9. i 26. divizija, Artiljerijska brigada i 1. tenkovska brigada osvoje Široki Brijeg i tako se približe Mostaru sa sjeverne i zapadne strane, a zatim ga i zauzmu. Istovremeno je 29. hercegovačka brigada bila zadužena osvojiti Nevesinje te nastaviti prema Konjicu i Jablanici. Napad na Mostar podrazumijevao i zračnu podršku 1. i 2. eskadrile NOVJ-a s Visa, kao i britanskih zračnih snaga iz južne Italije.⁹⁴

9.1. OPERACIJA BURA

Partizansko pripajanje Mostara nije bio potez težak za predvidjeti. Stoga, još kada su snage NOVJ-a krajem 1944. osvojile Dalmaciju i veći dio Hercegovine, njemačka vojska i postrojbe NDH organizirale su obranu Mostara, Širokog Brijega i Nevesinja kako bi otklonile neposrednu opasnost za Sarajevo i komunikacije u dolini rijeke Bosne kojom se glavnina grupe armije „E” iz Srbije i Crne Gore povlačila na sjever. U obrani su angažirane: njemačka 269. i 9. ustaško-domobranska divizija, ustaška Crna legija, talijanski fašistički bataljun San Marco i ustaška milicija što je ukupno činilo oko 15 000 vojnika.⁹⁵ Operacija Bura bila je i svojevrsan je odgovor partizanskim zapovjednicima koji su se grupirali prema Konjicu, čime su njemačke snage u Mostaru, Širokom Brijegu i Nevesinju mogle doći u potpuno okruženje snaga NOVJ-a.⁹⁶ Hercegovina je ovim snagama bila važna i radi boksitne rudače potrebne za vojnu industriju Trećeg Reicha. Ipak, ključni motiv pokretanja operacije Bura bili su obavještajni podaci koje je stožer

⁹³ N. Anić. *Povijest VIII. damatinskog korpusa*, 211-212.

⁹⁴ M. Colić. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941.-1945.*, 308.

⁹⁵ N. Anić. *Povijest VIII. damatinskog korpusa*, 214.

⁹⁶ H. Mandić. *Operacija Bura (27. siječnja - 4. veljače 1945.)*, 11-23.

369. pješačke divizije dobio o aktivnostima nekoliko partizanskih brigada -11. i 14. hercegovačke brigade 29. hercegovačke divizije na području Konjica.⁹⁷

Međutim, razvojem događaja iz listopada, studenoga i prosinca tzv. zelena crta bila je većinski ugrožena. Partizanske postrojbe još su krajem studenog 1944. uspjele ovladati Livnom, Duvnom, Posušjem, Imotskim i Ljubuškim tako da je Mostar sa svojim bočnim uporištima u Širokom Brijegu i Nevesinju ostao jedini dio te zamišljene crte. Uoči studenog 14. brigada zauzela je Stolac, 13. brigada Donje Hrasno, Dračevo, Višiće i Prebilovce, a 12. brigada Metković i Gabelu, i Čapljinu.⁹⁸ Po dolasku partizana u zapadnu Hercegovinu jedna od prvih žrtava bio je fra Križan Galić, koji se zatekao u župnome stanu u Međugorju gdje je i podlegao ozljedama kada mu je 30. listopada ubačena bomba.⁹⁹

Postrojbe 29. hercegovačke divizije pripreme za osvajanje Konjica provodile su kraju. Namjera štaba te divizije bila je prije svega to da se zauzimanjem Konjica i Ivan Sedla na području Mostara, Širokog Brijega i Nevesinja prekine veza između njemačkih i oružanih snaga NDH sa Sarajevom. Krajnji je cilj bio uništiti oružane snage Njemačke i NDH u Mostaru. S druge strane namjera Nijemaca bila je potisnuti snage 9. dalmatinske divizije s područja Širokog Brijega, Ljubuškog i Čitluka te snage 29. hercegovačke divizije na neretvanskom pravcu kako bi se smanjio pritisak na zelenu crtu i omogućilo što jednostavnije povlačenje snaga prema Sarajevu. Napadajući pojedina uporišta prema ovim mjestima u siječnju 1945., jedinice 9. divizije VIII. korpusa vršile su pritisak prema smjeru Širokog Brijega i Mostara, a 29. hercegovačka divizija prema Nevesinju, Buni i Blagaju.¹⁰⁰ U izvješću Štaba 29. hercegovačke divizije od 1. veljače 1945. Štabu II. korpusa NOVJ o stanju i radu jedinica navodi se sljedeće: „I dalje se osjeća postepena evakuacija neprijatelja od Mostara i Nevesinja ka sjeveru i to dijelom dolinom Rame, a dijelom ka Sarajevu. Točna brojna jačina neprijatelja ne može se ustanoviti radi stalnog pokreta neprijateljskih jedinica, kao i neprekidnih smjena pojedinih njihovih jedinica... Prema svim dosadašnjim informativnim izvještajima naše obavještajne službe, kao i povremenim neprijateljskim ofenzivnim akcijama

⁹⁷ D. Komnenović, M. Kreso, *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*, 424. Drago Đukanović, „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, *Hercegovina u NOB-i*, zbornik radova, Beograd, 1961., str. 824. – 825.

⁹⁸ ZNOR, IV/33, dok. 8, 56.

⁹⁹ Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; Ante Marić, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007., str. 13.

¹⁰⁰ Trgo, Fabijan, „Od oslobođenja Beograda do kraja rata”.U: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.–1945.: od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobjede*, II. knjiga. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965.

čisto lokalnog karaktera, može se zaključiti da neprijatelj namjerava držati spomenute položaje sve dok ne izvrši potpunu evakuaciju materijala u pravcu Sarajeva, kao i prebacivanje njegovih snaga dalje ka sjeveru, poslije čega bi mu manje njegove snage, zajedno sa jedinicama IX. ustaške gorske divizije, poslužile kao najisturenija zaštitnica na jugu.”¹⁰¹

Kako bi oslabio pritisak 9. dalmatinske divizije, posebno na Širokom Brijegu i odložio rasplet oko Mostara, štab 369. divizije naredio je izvođenje operacije, šifrirano nazvane – Bura, čije su pripreme vršene u strogoj tajnosti. U njenoj provedbi angažirane su njemačke i postrojbe oružanih snaga NDH s područja Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja.

U početku napada zabilježen je određeni uspjeh i to zaslugama partizanskih dezertera s područja zapadne Hercegovine. Izvršivši napad na dalmatinske jedinice Mostara i Širokog Brijega 27. siječnja, razbijena je 4. splitska brigada i vraćen je Ljubuški.¹⁰² Ovaj podatak, kao i činjenicu da su dezerterstva olakšala njemačko-ustaškim snagama put vidljiv je iz izvještaja Štaba brigade Narodne obrane za Hercegovinu od 7. veljače 1945. Štabu bosansko-hercegovačke divizije narode obrane o stanju i dejstvu na prostoru Ljubuški-Čapljina u kojemu stoji:

„Naročito se je pojavilo dezerterstvo i to skoro isključivo boraca sa terena Zapadne Hercegovine, tako na primjer u prvom našem bataljonu dezertiralo je 24 borca, koji su svi sa terena Zapadne Hercegovine, i to oni koje smo dobili kao popunu Brigade, kako je to napred pomenuto. I u ostalim bataljunima, t.j. u 2, 3, i 5, koji su učestvovali u ovim akcijama bilo je nešto dezerterstva, njih desetak. Noću između 27. i 28. pr. mjeseca neprijatelj — ustaše jačim snagama izvršili su napad na dalmatinske jedinice i Mostara i Širokog Brijega, kojom prilikom su 4. Splitsku brigadu razbili i sledećeg dana ovladali sa Ljubuškim.”¹⁰³ Osim Ljubuškog, do 29. siječnja njemačko-ustaške jedinice uspjele su zauzeti Čitluk, Čapljinu i Metković. Kako bi se spriječio sličan tijek događaja i napredovanje neprijateljskih snaga, jedinice 9. divizije pojačane 12. brigadom 29. divizije upućene su u Čapljinu, gdje se nalazila 1. bojna brigade KNOJ-a.¹⁰⁴ Sukladno zapovijedi Štaba

¹⁰¹ ZNOR IV/ 33, dok. 8., 55.

¹⁰² ZNOR: IV/33 dok. 29., 209. H. MANDIĆ. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 300.

¹⁰³ ZNOR: IV/4, dok. 29., 209.

¹⁰⁴ HR – HDA – 51 D – ZM – VIII. dalmatinski korpus NOV i PO Hrvatske, mf. D-1181, rola br. 8, snimka 289. Izvještaj Štaba 3. bataljona od 1. februara 1945. Štabu 1. tenkovske brigade NOVJ o borbama na sektoru Čapljine. ZNOR, IV/33, dok. 11., 83

29. hercegovačke divizije u Čapljini im se pridružio njihov Štab s 5. bojnom, kao i satnija 3. bojne 1. tenkovske brigade, čime su postrojbe NOVJ povratile potrebnu snagu.¹⁰⁵

Idućeg dana, 30. siječnja Vrhovni štab NOV i POV naredio je Štabu VIII. korpusa da se usmjeri na osvajanje Širokog Brijega, Mostara i Nevesinja, stavivši pod njegovu zapovijed privremeno i 29. diviziju. Kako je 20. divizija ojačana dvjema brigadama 19. divizije odvojena za borbe u Lici, Štab VIII. korpusa 31. siječnja usmjerio je 26. i 27. diviziju, Artiljerijsku i Tenkovsku brigadu iz Knina, Drniša i Zadra prema Širokom Brijegu i Mostaru.

Do 3. veljače 12. brigada 29. divizije zauzela je Čapljinu što je označilo uvod u krvavu odmazdu nad duhovnim pastirima i svim političkim neistomišljenicima. Toga je dana OZN-a ubila časnu sestru Reginu Milas i župnik fra Petar Sesar koji je iz stana odveden preko Neretve i ubijen na Dubravskoj visoravni pod izlikom da je bio naoružan.¹⁰⁶ Partizani su taj „dokaz“ iskoristili protiv fra Petra Sesara tako što su ga proglasili krivim i ubili bez suđenja. Iako se ni u ovom slučaju ne može precizno odrediti počinitelj ubojstva, postoje određeni navodi koji upućuju na jednoga u ovoj situaciji. Naime, ratni politički komesar 4. splitske brigade Mate Šalov, u svojoj knjizi „Četvrta dalmatinska splitska brigada“, masovne likvidacije civilnih osoba nastojao je predstaviti kao posljedice uličnih borbi. Opisao je i borbe vođene 29. siječnja 1945. u Čapljini gdje spominje „jednog tenkistu“ koji je odveo tamošnje zarobljenike.:

„Oko 14. sati susreo sam se sa Mijan Paškom, koji mi je dao zadatak da s četom čvrsto držim okolinu mosta. Oko 16 sati ponovo je u Čapljini počela jaka borba. Ustaše kao da su izvirale iz zemlje, pojavljivali su se gdje ih nismo očekivali, pa smo čak ovdje čas ondje likvidirali po neku grupicu. Pred mrak sam sa mitraljescem Listeš Jozom pretresao Željezničku stanicu. Zatekli smo tamo 20-30 ljudi, s petokrakom, a uspostavilo se da su to maskirane ustaše. Razoružali smo ih i zarobili. Na omanjem trgu nas je sa zvonika crkve gađao mitraljez. Upali smo u crkvu i tamo našli dva fratra koji su priznali da su oni pucali. Nismo vjerovali dok nismo pretražili crkvu i u zvoniku našli puškomitraljez i dva sanduka bombi. Fratre i zarobljenike je odveo jedan tenkista, mislim

¹⁰⁵ Izvještaj Štaba 3. bataljona od 1. februara 1945. Štabu 1. tenkovske brigade NOVJ o borbama na sektoru Čapljine. ZNOR, IV/33, dok. 11., 83.

¹⁰⁶ Častimir Majić: *U nebo zagledani*, 163.

major, i predao ih nekoj hercegovačkoj jedinici, kojoj su pripadali i ti tenkovi. Pred večer je major povukao tenkove na lijevu obalu Neretve.“¹⁰⁷

Spomenuti tenkist, iako se njegovo ime ne navodi, indirektno je priznao upletenost 40 godina kasnije na znanstvenom skupu „Mostarska operacija“, održanom u veljači 1986. u Mostaru. Naime, riječ je o zapovjedniku 3. brigade KNOJ-a Jovanu Andriću koji se tom prilikom osvrnuo se na događaje u Čapljini i naveo sljedeće:

„Oko 10 časova, 28. januara 1945. godine, komandant 29. udarne divizije, koji je tada bio u Trebinju, pozvao me je i naredio mi da iz Ljubinja, gdje sam se nalazio sa štabom brigade, najhitnije otputujem u rajon Čapljine, jer je obavješten da je tamo situacija vrlo kritična. Naređenje komandanta 29. divizije, iako brigada nije bila pod njegovom komandom, nego komandom OZNE, shvatio sam kao neodložno i najhitnije sam sa obavještajnim oficijom brigade krenuo krenuo za Čapljinu. Pri prolasku kroz selo Tasovčiče susreo sam neke delove 4. brigade 9. udarne divizije, u jačini većeg dela jednog bataljona kako se iz Čapljine, preko mosta, povlači i dalje kreće ka s. Klepci i s. Višići. Sa delom tog bataljona bio je i njegov polit komesar... Tada sam saznao da na prilazima Čapljini od s. Trebižat i na brdima iznad Čapljine vodi borbu prvi bataljun narodne obrane, i da je po naređenju komandanta 29. divizije u Čapljinu već stigla jedna četa tenkovske brigade NOVJ, koja je do tada bila u rezervi u Stocu. Budući da je most bio ugrožen, tenkovskoj četi sam naredio da napusti obranu Čapljine i da se povuče preko mosta na levu obalu Neretve, tako da omogući prihvrat ostalih naših delova. Došao sam do pošte, koja se nalazila nedaleko od železničke stanice, da bi o situaciji obavestio komandanta 29. divizije. U toku razgovora u zgradu pošte ušao je obavestajni oficir brigade sa kurirom i obavestio nas da je neprijatelj blizu i da se vodi borba oko mosta. Uspeli smo da se probijemo pored duvanske stanice do mosta, zahvaljujući podršci naših tenkova sa druge strane Neretve.“¹⁰⁸

Iz Andrićeva opisa, osim njegove upletenosti, jasno je i kako su borbe vođene na prilazima Čapljini čime se Šalovljeve tvrdnje o gradskim borbama također dovode u pitanje.

Naredni plan Štaba 8. korpusa predviđao je da se za ovu operaciju angažiraju četiri divizije (9., 19., 26. i 29.) s Artiljerijskom i Tenkovskom brigadom što je činilo ukupno 32 800 boraca.

¹⁰⁷ M. Šalov, *Četvrta dalmatinska splitska brigada*, 286.

¹⁰⁸ Andrić, Jovan. „Jedinice 3. brigade narodne odbrane u Mostarskoj operaciji.“ U: *Mostarska operacija: učesnici govore / Okrugli sto.* (Beograd: Vojnoizdavački zavod.), 1986., 489.

Napad je bio planiran 6. veljače, a osnovna ideja operacijskog plana Štaba bila je: a) glavnim snagama (9. i 26. divizija, Artiljerijska i Tenkovska brigada) napasti Široki Brijeg na pravcu Kočerin-Široki Brijeg; dijelom snaga 26. divizije sa sjevera i 9. divizije s juga presjeći kod Knežpolja odstupnicu neprijateljskim snagama iz Širokog Brijega, spriječiti intervenciju neprijatelja od Mostara i time stvoriti uvjete za uništenje posade u Širokom Brijegu; po padu ovog uporišta istim snagama napasti Mostar sa zapadne i sjeverne strane; b) po padu Širokog Brijega s 19. divizijom ojačanom 12. brigadom 29. divizije, savladati otpor između Neretve i Mostarskog blata i napasti Mostar s juga; s 29. divizijom, ojačanom jednim bataljunom tenkova, osloboditi Nevesinje pa potom napadati pravcima Nevesinje-Blagaj-Mostar i sjeverna Kljuna – sjeverno Donje Zimlje-Bijelo Polje radi obuhvata Mostara s istočne strane i presijecanja odstupnice prema Sarajevu; c) u tijeku operacije 11. brigada 29. divizije na Prenju zatvara pravac Konjic-Mostar i Konjic-Nevesinje, a 3. brigada 26. divizije pravac Rakitno-Široki Brijeg¹⁰⁹, dok bi 4. brigada 9. divizije biti u korpusnoj rezervi na sjeveru Klobuka.¹¹⁰Tamo su 3. veljače partizani smaknuli jednog civila, a u Gabeli je ubijen fra Martin Krešić.¹¹¹

Jedinice 8. korpusa 4. su veljače započele svoj sljedeći napad: 12. brigada 29. divizije i 9. divizija, koja je napala Ljubuški, izbile su pred Čitluk odakle su se njemačko-hrvatske snage povukle prema Mostaru; a 9. divizija, osvojivši Ljubuški, probila se na liniju Buhovo-Rasno i tako došla nadomak Širokog Brijega. Istovremeno, 19. divizija protezala se prema sjeveru Ljutog Dolca i Biograca, 26. zauzimala polazne položaje zapadno od Širokog Brijega, a Artiljerijska i Tenkovska brigada fokusirala se na prostor između Galića i Kočerina.¹¹² Za to vrijeme 2. brigada 9. divizije aktivnim je djelovanjem na njemačko-hrvatske snage sjeverno od Širokog Brijega osiguravala prikupljanje i razvoj jedinica 26. divizije.

Nakon što je 9. divizija osvojila Ljubuški, tamo je provela i niz zločina što nad tzv. Narodnom vojskom, što nad civilnim stanovništvom. Prema nekim istraživanjima u periodu od 27. siječnja do 6. veljače partizani su u Čapljini, Ljubuškom i Brotnju likvidirali preko stotinu civila.¹¹³

¹⁰⁹ U Rakitnom se nalazila milicija Nezavisne Države Hrvatske.

¹¹⁰ ZNOR: Borbe u Bosni i Hercegovini 1945. godine, sv. 4., knjiga 33, dok. 33., 156-159.; Klobuk se nalazi zapadno od Širokog Brijega.

¹¹¹ I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine*, 208-212.

¹¹² HR – HDA – 250 – UV, dnevno izvješće Ia br. 35/45, br. 1249/4-2/1945, kut. 3

¹¹³ I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine*, 212-215, 247-250.

O likvidacijama u Hercegovini početkom 1945. sačuvan je spis Serafina Vištice „ Partizani u Hrvatskoj”:

„Kada su partizani osvojili Ljubuški, održali su u samom gradu povjerljivi sastanak, na kome je zaključeno, da će oni "urediti" Hercegovinu na svoj način nakon zauzeća Širokog Brijega i Mostara. Za taj plan su odmah počeli pripravlјati teren ubijajući ljude u pojedinim selima, obćinama i kotarevima. U Posuškoj krajini odmah su ubili oko 80 nedužnih osoba, a preko 70 zatvorili, za čiju se sudbinu ne zna. Na području drinovačke obćine silom su odveli pod oružje oko 30 ljudi, desetak ih poubijali, a mnoge pozatvarali. U Ljubuškom i okolici javno su objavili strielјanje 35 nevinih ljudi, a mnoge druge odveli – oko 70 – za čiju se sudbinu ne zna. U Čapljini su strielјali oko 25 ljudi, a odveli jednu grupu od 120 u nepoznatom pravcu, skupa sa mjesnim župnikom, koji je – kako smo gore spomenuli – ubijen. U Brotnju su partizani poubijali oko 50 seljaka. O stradanju ljudstva na području Širokog Brijega i Mostara, koja su bila u velikom broju, nemamo sigurnih podataka. Ubojstva bi – razumije se – bila još i kud i kamo brojnija, da nije narod u masama bježao prema Sarajevu. U iztočnoj Hercegovini katolički je živalj jednostavno istrielјjen, ali ne možemo iznieti brojčane podatke, jer ih nemamo.”¹¹⁴

Prvoga dana napada partizani su ustrijelili Ivana Alilovića 8 kilometara jugozapadno od Ljubuškoga, nakon čega je uslijedilo smaknuće još 12 osoba u Vrgorcu, Ljubuškom i Međugorju.¹¹⁵ Istoga mjeseca u selu Mamići partizani iz 2. dalmatinske brigade strielјjali su civile Antu Begića Jarčević, Ivana Grubišića Zloju, Antu Grubišića Durešića, Matu Grubišića Tomića, Matu Bašića i Ivana Grubešić Zloju.¹¹⁶

Jedan od zarobljenika OZN-ine tamnice u Ljubuškom bio je fra Janko Bubalo, a ostavio je vrijedno svjedočenje koje je pomoglo u rasvjetlјavanju događaja vezanih za smrt nekoliko fratara. On je svjedočio kako su pripadnici 4. dalmatinske brigade neposredno prije osvajanje Ljubuškog

¹¹⁴ HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 1942.-1967.; B. Matković, „Zloćini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini“ 324-325.

¹¹⁵ I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. – ožujak 1945.,)*212.; U Vrgorcu su pogubljeni Stano Bubalo, Jozo Zovko, Matija Dodig, Stana Dodig i Ivan Šalinović. U Ljubuškom su Opuomoćenici OZN-e 28. siječnja likvidirali Antu Grbavca, Stojana Paponju, Ivana Gadžu, Antu Bokšića, Pavu Planinića i Milicu Pavlović. U Međugorju je ubijen Nikola Vasilj.

¹¹⁶ B. Matković. „Zloćini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini“, 291.

28. siječnja 1945. iz OZN-ina zatvora u Ljubuškom postrjeljali 40 ljudi.¹¹⁷ Među ubijenima bio je i fra Maksimilijan Jurčić, i to jer nije odao ispovjednu tajnu.¹¹⁸

9.2. BORBE ZA ŠIROKI BRIJEG

Dana 6. veljače 1945. u ranim jutarnjim satima 1., 11. i 12. dalmatinska brigada te 1. tenkovska brigada krenule su u napad. Na smjeru Kočerin - Široki Brijeg, gdje su napadale 1. dalmatinska i 1. tenkovska brigada, postignut je određen uspjeh, no obrana nije probijena. Postrojbe 12. brigade 26. divizije te 2. i 3. brigade 9. uspjele su izbiti na Knešpolja i odsjeći odstupnicu prema Mostaru. No, pojačanje koje je stiglo omogućilo je Nijemcima spajanje sa svojim postrojbama u Širokome Brijegu. Partizanski napad nastavljen je i idućega dana, ali ovoga puta osnažen tenkovskim i pješadijskim snagama što je i rezultiralo osvajanjem Širokoga Brijega.

Dvodnevna borba za Široki Brijeg karakteristična je po brutalnosti prema civilnom stanovništvu, a o partizanskom prijziru prema ovomu mjestu i pučanstvu svjedoči i propagandno dnevno glasilo KP Jugoslavije *Borba*, opisujući ga u članku pod naslovom „Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama,„ kao i „jedno od najzloglasnijih ustaških uporišta u Hercegovini“ te svjedočeći o maltretiranju stanovnika: „likvidiranjem ovog uporišta, jedinice Narodno-oslobodilačke vojske sveteći nevine žrtve naših naroda i kažnjavajući ratne zločince zadale težak udarac ostacima ustaša u Hercegovini“.¹¹⁹ Ovaj tekst poslužio je kao propagandna podloga za ostale komunističke listove koji su nastavili širiti vijesti o naoružanim franjevcima.¹²⁰ Ti su navodi s vremenom postali svojevrsna „službena istina“, a koliko se na njoj inzistiralo pokazuje činjenica da je na nekim mjestima prihvaćena i danas.

Osim članka u *Borbi*, o sudbini hrvatskog pučanstva toga kraja pod partizanskom vlašću svjedoči i izvješće zapovjedništva 26. dalmatinske divizije 4. jugoslavenskoj armiji od 16. ožujka i 9. travnja 1945. s kojim se njene pripadnika poziva na ratne zločine. Naime, u njemu je pohvaljen rad partijske organizacije 26. dalmatinske divizije, a politički komesar Dušan Korać upozorio je

¹¹⁷ J. Bubalo. Apokaliptični dani: u sjeni zablude, 128.

¹¹⁸ B. Matković. „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini“, 296.

¹¹⁹ Pandžić, Bazilije, *Pedeseta godišnjica širokobrijeških mučenika (1945.-1995.)*

<https://www.pobijeni.info/userfiles/Pandzic-Ubojstvo-fra-Borislava-Pandzica.pdf>, 33.; Matković, Blanka. 2011. *Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine*, 309.

¹²⁰ I. Šarac, *Metastaze jedne revolucije*, 105.

da se „neprijateljski raspoloženo stanovništvo bukvalno shvati, i bez ikakvog laviranja dosledno postupi kao sa takvim“.¹²¹

9.2.1. ZAUZIMANJE ŠIROKOBRIJEŠKOG SAMOSTANA

Vrhunac napada jedinica VIII. korpusa na Široki Brijeg kulminirao je topničkim napadom na samostan 7. veljače u ranim jutarnjim satima. Istoga dana svladan je i probijen utvrđeni obrambeni pojas, a partizani su tog popodneva ovladali i čitavim samostanskim kompleksom. Na tom pravcu glavnu okosnicu napada imala je 11. dalmatinska brigada, a njezin zapovjednik Ivan Guvo bio je komunist hrvatske nacionalnosti, kao i veći broj pripadnika te skupine.¹²² Tenkovi su gađali zvonik samostana i zgradu konvikta, a u svega dva dana izravno je pogođen 296 puta.¹²³ Zgrada franjevačkog samostana, gimnazije i konvikta navodno je pružala snažan otpor pa je južni toranj zvonika crkve srušen avio-napadom, a 2. bataljun zauzeo je zgradu konvikta.¹²⁴ U međuvremenu je 1. četa 3. bataljuna upala u samostan i zatekla klerike, a njezin zapovjednik Ivan Jukić tvrdio je kako su se njih šestorica naoružana puškomitraljezima predala.¹²⁵ Slično navodi i pripadnik 2. brigade Ivan Šika, koji, iako se u tim trenucima nalazio u Splitu, opisuje borbe u kojima franjevci „pucaju iz mitraljeza i ubijaju naše borce.“¹²⁶

9.3. POKUŠAJ PRIKRIVANJA RATNIH ZLOČINA U SLUČAJU MOSTARSKJE OPERACIJE

O tomu što se događalo unutar samostana na Širokom Brijegu nakon ulaska partizana, svjedočio je niz preživjelih sudionika tih događaja. Iskazi preživjelih očevidaca u mnogočemu se razlikuju od zapovjednika i pisanja socijalističke historiografije, koja se nije u velikoj mjeri bavila Mostarskom operacijom. Iz tih se razloga, između ostalog, većina takvih radova ne može smatrati vjerodostojnima. Primjerice, tadašnji politkomesar četvrtog bataljuna 11. dalmatinske brigade

¹²¹ Vladimir Šumanović, *Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega* 423-424.; *ZNOR IX/9*, 152-153.

¹²² H. Mandić, *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 342.

¹²³ *ZNOR, IV/33*, dok. 136 – Pregled artiljerijskih oruđa i utrošak municije u operaciji Široki Brijeg – Mostar, 620.-653.; H. Mandić. “Borbe za Široki Brijeg”, 23.

¹²⁴ *Druga dalmatinska proleterska brigada*, 286.

¹²⁵ M. Rako, S. Družijanić. *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigade*, 286. ¹²⁵ J. Tomašević – *Koška, Istina o ubijenoj gimnaziji*, 172. B. Matković, 306.

¹²⁶ I. Špika. *Ratna sjećanja i dnevnik borca II. dalmatinske brigade*, 152.

Milan Rako opisao je samostansku odmazdu u zborniku *Mostarska operacija* kao posljedicu agresije svećenika prema snagama NOVJ.:

„Žestoka borba se nastavlja i u crkvenim zgradama. Neprijatelj se služi manastirskim i gimnazijskim inventarom kao sredstvima za zaklon. U manastiru pružaju otpor i pojedini fratri izmiješani sa ustašama i njemačkim vojnicima”. „Iz zgrade manastira vjerovatno u nedostatku municije upotrijebili su vrelo ulje, proljevajući sa prozora na naš streljački stroj. Jedan od fratara uhvaćen je naoružan sa pištoljem i bombama u džepu, u manastiru preobučen je u odijelo seljaka u momentu kada se je spremao da umakne iz manastira prema mjestu – vjerovatno je do tada držao odstupnicu onima koji su se povlačili.”¹²⁷

Ovom temom ponajviše su se bavili istaknuti pripadnici 12. dalmatinske brigade politički komesari Fabijan Trgo i Nikola Anić, koji su i sami sudjelovali u borbenim djelovanjima pri partizanskim napadima na Široki Brijeg. Trgo je nakon definitivne uspostave komunističke vlasti u Jugoslaviji postao glavnim urednikom Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije u izdanju Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, u kojemu su godinama objavljivani izvorni dokumenti iz Drugoga svjetskog rata, a Anić je postao partizanski vojni povjesničar. U svojim radovima obojica su se poslužila sličnim argumentima koji se svode na postojanje dokumenata prema kojima su širokobriješki franjevci oružjem pružali otpor partizanskim „oslobodilačkim” snagama,¹²⁸ a zajedničko im je to što ni za jedan od tih nemaju dokaz. Niti operacijski dnevnik Štaba VIII. korpusa niti izvješća 26. dalmatinske divizije i 11. brigade ne spominju bilo kakav način sudjelovanja franjevacu u oružanom otporu. Originali spomenutih dokumenta nikada nisu objelodanjeni, podijeljeni niti se uputilo na njih. Međutim, isto se ne može reći za argumente koji upućuju na to da je odmazda franjevacu u zapadnoj Hercegovini bila pomno planirana i najavljena s najvišeg položaja u lancu zapovijedanja. Ipak, u pokušaju da skine mrlju s jugo-komunističke reputacije Vojno-istorijski institut Jugoslavenske narodne armije za prikazivanje vojnih operacija u Širokom Brijegu poslužio se izvješćem 26. dalmatinske divizije upućenom 8. dalmatinskom korpusu 16. veljače 1945. godine.¹²⁹ Ovo izvješće postat će glavno sredstvo za konstrukciju službene historiografije socijalističke Jugoslavije, a njezini povjesničari

¹²⁷ M. Rako. „Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji“, *Mostarska operacija*, str. 254.

¹²⁸ Trgo, Fabijan. „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji“, *Mostarska operacija – Učesnici govore*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1986., str. 225.; N. Anić, Povijest Osmog dalmatinskog korpusa, 221.

¹²⁹ ZNOR IV/33, 427-433; V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije”, 412.

na njega će se pozivati desetljećima, premda postoji niz jasnih indikacija da je ono najvjerojatnije krivotvoreno. Prvo, smjer kretanja 26. dalmatinske divizije neposredno prije napada na Široki Brijeg naveden u spomenutom izvješću ne korespondira s onim ostalih postrojba.¹³⁰ Drugo, u spornom dokumentu priloženo je i izvješće VIII. dalmatinskoga korpusa od 4. veljače iste godine koje navodi drugačije podatke o broju postrojbi. Treće, samostan je okarakteriziran kao glavno uporište obrane, premda je u izvješću obavještajne službe VIII. dalmatinskoga korpusa od 5. veljače ta uloga pripisana Šuškovu brijeg ispod samostana. Nadalje, s obzirom na to da se o poginulim franjevcima u kontekstu borbi za samostan javno pisalo, postavlja se pitanje zašto je taj dio u izvješću izostavljen zajedno s pristupom prema lokalnom stanovništvu. I konačno, najupadljiviji čimbenik tiče se samog izgleda ovog izvješća koji nije sličan uobičajenim dokumentima te postrojbe.¹³¹

Još jedan pokušaj pripisivanja krivnje širokobriješkim fratrima dogodio se na znanstvenom skupu 1986. koji nosi naziv *Mostarska operacija*. Vojnoistorijski institut Jugoslavenske narodne armije 1970. godine objavio je zbornik dokumenata u kojemu se, između ostalog, nalazi izvješće VIII. dalmatinskog korpusa Vrhovnom štabu od 25. veljače 1945. te izvješće 29. hercegovačke divizije 2. crnogorskom korpusu od 19. veljače 1945. godine.¹³² Ta dva dokumenta ključna su zbog svojeg pojavljivanja u spomenutom zborniku iz 1986. g. gdje su poslužila kao pokazatelji napada civilnog stanovništva te širokobriješkog klera na jedinice NOVJ-a. Slično kao i u prethodnom slučaju, postoji nekoliko opravdanih razloga za sumnju vjerodostojnost ovih dokumenata. Najprije, prijepis izvješća VIII. dalmatinskog korpusa od 25. veljače misteriozno je skraćén, i to onaj dio gdje se navodi kako je ovjeren od strane neimenovanog bojnika; koji je ujedno bio zamjenik načelnika stožera II. armije, što je bila nepostojeća funkcija. Uvjerljivost se dodatno gubi i pogledom na potpisnike koji se tog datuma nisu nalazili na istoj lokaciji.¹³³

Pri koncipiranju teorije prema kojoj su franjevci ratni zlikovci i pristaše ustaškog režima išlo se korak dalje pa su terećeni i za provedbu organizacije *Bura*. Tako se u obavještajnome dnevnom pregledu načelniku OZN-e za Hrvatsku od 5. veljače 1945. ističe da je pokušaj prodora

¹³⁰ V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije”, 412-416.

¹³¹ Ibid. 422-428.

¹³² ZNOR IV/33, 504-512, 620-653.; V. Šumanović. *Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji*, 146.

¹³³ V. Šumanović. *Pitanje autentičnosti izvješća 8. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji*, 147-159.

Hrvatskih oružanih snaga iz Mostara prema Širokom Brijegu bio „inspirisan i organizovan od franjevaca iz Širokog Brijega. Po selima širene su parole: ‘Živjela ustaška sloboda. Smrt partizanima. Živio ustaški ustanak za oslobođenje.’ Našim borcima pucano je u leđa.”¹³⁴

Međutim, prema iskazima preživjelih partizani su pri ulasku u samostan sve fratre zatvorili u samostansku zbornicu gdje su nad njima bila provođena ispitivanja, da bi ih se počelo pojedinačno odvoditi: „Partizanski oficiri su napustili zbornicu i zaključali vrata za sobom. Tada se započelo odvoditi fratre jednog po jednog.”¹³⁵ Ivica Šarac u svojem djelu *Metastaze jedne revolucije* donosi svjedočanstva nekoliko desetaka civila i đaka franjevačke gimnazije koji su opisivali kako su uz prijetnje i psovke bili strpavani u samostansku zbornicu, odakle su partizani po svršetku borbi odvodili jednog po jednog franjevca. Također, postoje tvrdnje svjedoka koji su nakon širokobriješke bitke pronašli ostatke izgorjelih tijela dvanaestorice franjevaca u skloništu i kod većine njih ustanovili da su likvidirani metkom u zatiljak.¹³⁶

Nepoklapanja u svjedočanstvima treba promatrati u kontekstu vremena kada su širokobriješki franjevci prozvani velikim neprijateljem komunističke vlasti u nastajanju, temeljene na marksizmu za koje je religija definirana kao sredstvo upravljanja masama. S obzirom na to da jugoslavenskim komunistima nije u prilog išlo donošenje odluka koje bi imale ideološku crtu, bio im je potreban valjan razlog za smaknuće klera i utjecaja Katoličke Crkve u Hercegovini. S ciljem zataškivanja zločina počinjenih nad civilima, širokobriješki franjevci terećeni su i za organizaciju diverzantskih postrojbi sačinjenih od stanovništva zapadne Hercegovine. U operativnom izvješću 4. dalmatinske brigade od 11. veljače 1945. za operaciju *Bura* okrivljen je i obični puk: „Taj je isti narod pomoću raznih signala davao znak postrojbama koje su napadale partizane. Kuda mi odstupamo, kao npr. bacanje raznih raketa, zvonjenje zvona, isto tako napadajući s oružjem naše jedinice i na koncu polijevanjem sa vrelom vodom na naše vojnike, koji su odstupali pred neprijateljem“.¹³⁷ Još jedan pokušaj traženja sredstva opravdavanja bile su izjave pripadnika 4. dalmatinske brigade koji su tvrdili da su franjevci iz samostana u Širokom Brijegu bili organizatori

¹³⁴ B. Matković. *Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine*, 309.; HR-HDA-1491, OZNA-a za Hrvatsku, 2.47.; *Druga dalmatinska proleterska brigada*, 295.

¹³⁵ J. Tomašević. *Koška, Istina o ubijenoj gimnaziji*, 200.

¹³⁶ I. Šarac. *Metastaze jedne revolucije*, str. 260. – 267.

¹³⁷ HR – HDAST – 1908 – IX. dalmatinska divizija, Operativno izvješće o borbi od 27. siječnja do 29. siječnja 1945. Štabu 9. dalmatinske divizije od 11. veljače 1945.; H. Mandić. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 287.

operacije *Bura* pokušavajući time umanjiti svoj vojni neuspjeh pred istražiteljima 8. dalmatinskog korpusa.¹³⁸ Kada se sve te okolnosti uzmu u obzir, nameće se jasan zaključak kako se od nevinih žrtava na sve načine nastojalo formirati sliku gerilskih skupina predvođenu hercegovačkim franjevcima. Na taj bi se način potpuno iskorijenio utjecaj Katoličke Crkve, a jugo-komunistička vlast istovremeno bi se ogradila i od masakra civilnog stanovništva i klera.

Širokobriješki kler dočekao je partizansku agresiju u šoku, a sličnu je reakciju imalo i ostalo stanovništvo toga kraja. Nitko nije očekivao da će se pod udarom naći i nevini pojedinci. No, Štab VIII. korpusa jasno je postavio širokobriješki samostan kao vojni cilj mnogo ranije. Dokaz za to dao je zapovjednik britanske vojne misije pri Vrhovnom štabu NOVJ-a Fitzroy Maclean kada je britanskom ministarstvu vanjskih poslova poslao izvješće napisano 8. veljače 1945. (br. 164), u kojemu se je osvrnuo na likvidaciju širokobrijeških franjevaca. U izvješću između ostalog navodi kako mu je Josip Broz Tito „nedavno rekao da će iz vojnih razloga i razloga unutarnje sigurnosti, biti prisiljen poduzeti drastične akcije protiv tih franjevaca, iako se više no ikad žestoko suprotstavlja bilo kom obliku vjerskih progona.“¹³⁹ Prema ovom izvješću daje se naslutiti kako je Tito odluku za ubojstvom širokobrijeških franjevaca donio mjesecima unatrag. Da su umorstva franjevaca bila unaprijed planirana jasno je iz operacijskog dnevnika Štaba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ od 3. veljače gdje se otvoreno najavljuje osveta: „Neprijateljski ispad iz Mostara bio je organiziran od ustaških funkcionera koji su fratri u Širokom Brijegu i ostalim selima. Na svim crkvama zvonila su zvona a po selima se bacale parole: Živjela ustaška sloboda, smrt partizanima, živio ustaški ustanak za oslobođenje. Staro i mlado, muško i žensko sa sektora Široki Brijeg – Ljubuški – Čapljina pucali su našim borcima u leđa i imali smo gubitaka. Mi ćemo o ovome povesti računa i preduzeti odgovarajuće mjere. Oduzećemo sve oružje od ustaša koji su preobučeni u civile, a također kazniti krivce i organizatore.“¹⁴⁰

Među pobijenim franjevcima našli su se fra Borislav Pandžić kojemu je zaboden nož u srce, fra Arkandeo Nuić upucan metkom u zatiljak, fra Stanko Kraljević također ubijen pištoljem, fra Stanko Kraljević, fra Ivo Slišković, fra Krsto Kraljević, fra Dobroslav Šimović, fra Tadija Kožul, fra Viktor Kosir, fra Stjepan Majić, fra Ludovik Radoš, fra Žarko Leventić i 80-godišnji

¹³⁸ M. Šalov, *Četvrta brigada u borbama za Mostar*, 182.

¹³⁹ V. Šumanović. „Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama”, 19.; V. Šumanović, „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije”, 422.

¹⁴⁰ RS – VAB, fond NOVJ 1941.-1945., Operacijski dnevnik Štaba VIII. dalmatinskog korpusa, br. Reg. 24-17, kut. 526., f. 3., 40.; I. Šarac. *Metastaza jedne revolucije*, 216-246.

fra Marko Barbarić, koji je bio nepokretan.¹⁴¹Svi su kasnije toga dana poliveni benzinom i spaljeni.¹⁴² Pobjijeni su i franjevci uhvaćeni u bijegu van samostana što je još jedan indikator da motiv ubojstva nije ležao u sudjelovanju u borbama. Ove egzekucije najvjerojatnije su izvršili pripadnici 4. dalmatinske brigade.¹⁴³

Dvanaestorica fratara vjerojatno su odvedena i pobijena u dvije skupine. U prvoj skupini ubijena su trojica fratara. Njih u svome iskazu spominje i politički komesar Rafael Radović: „Oficir Ozne je, s nekoliko revolverskih hitaca, upućenih iz neposredne blizine, na mjestu usmrtio visokog plavokosog fratra, starog oko 50 godina.”¹⁴⁴ Daljnje likvidacije bile su vjerojatno prekinute iznenadnim protuudarom njemačko-hrvatskih snaga o kojima svjedoče njemački vojni izvori, dok ga oni partizanski uopće ne spominju. Tako na primjer, opisujući posljednje trenutke borbe na Širokom Brijegu, njemački natporučnik Beck-Woernery, izravni sudionik, u svojem dnevniku spominje protuudar, ponovno zauzimanje samostana i pogibiju satnika Bollmanna, za koga partizanski izvori, pak, tvrde da je u bezizlaznosti situacije u kojoj se našao počinio samoubojstvo.¹⁴⁵ Ipak, nakon ovog protuudara pripadnici 4. dalmatinske brigade ubili su preostalih devet franjevaca.¹⁴⁶

Uoči napada na Široki Brijeg jedna skupina franjevaca sklonila se u franjevačku mlinicu i hidrocentralu na rijeci Lištici. Budući da su dijelovi postrojbi iz sastava VIII. dalmatinskog korpusa, koji su dan prije pobili i zapalili 12 franjevaca, nastavili put prema Mostaru, devetorica franjevaca u mlinici i hidrocentrali fra Andrija Jelčić, fra Rade Vukšić, fra Bonifacije Majjić, fra Fabijan Paponja, fra Leonardo Rupčić, fra Fabijan Kordić, fra Melhior Prlić i klerik fra Miljenko Ivanković vratili su se u samostan. Ipak, skupina je ubrzo odvedena u smjeru Splita nakon čega im se gubi svaki trag. Fra Mariofila Sivrića izdvojili su kako bi im pokazao rukovanje mlinicom i hidrocentralom te ga potom ubili, a preostalih osam, zajedno s velikom skupinom uhićenih civila,

¹⁴¹ III. okrugli stol o širokobriješkim mučenicima, 4.-6. lipnja 1993., iskaz svjedoka fra Marka Dragičevića, 42.; H. Mandić. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 306.

¹⁴² A. Baković. *Hrvatski martitologij XX. stoljeća*, 621.

¹⁴³ B. Matković. *Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine*, 314.

¹⁴⁴ HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 1942.-1967., 8.42 – 8.43.; <http://www.pobijeni.info/userfiles/Tito-i-ubojstva-V.pdf>.

¹⁴⁵ Franz Schraml, *Hrvatsko ratište*, 104.; Damir Šimić, „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika (IV.)?“, u: *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subrača, 9 (2012), br. 2: 34-35.

¹⁴⁶ B. Matković. „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 321-323.

postrojbe koje su išle na odmaranje povele su sa sobom. Fra Melhiora Prlića ubili su pripadnici 5. brigade 1. divizije KNOJ-a za Hrvatsku, a njegove kosti zajedno s ostacima fra Zdenka Zubca i fra Julijana Kožula, pronađene su i identificirane u Zagvozdu, jednoj od lokacija na kojoj su partizani izvršavali smaknuća nad političkim neistomišljenicima.¹⁴⁷ O tome kako je postojala izričita direktiva o smaknuću hercegovačkog klera ukazuje još jedna skupina stradalih franjevacah uhvaćena u bijegu 8. veljače kod Mostarskoga Gradaca. Ubijeni su na operativnom području 12. dalmatinske brigade, a radilo se o fra Zvonku Grubišiću, fra Rudi Juriću, fra Krešimiru Pandžiću, fra Korneliju Sušcu, fra Leopoldu Augustin Zubcu i fra Rolandu Zlopaši.¹⁴⁸

Neposredno prije zauzimanja Mostara, između 10. i 13. veljače partizani su nastavili s likvidacijom hercegovačkog klera. Fra Jakova Križića, zajedno s kapelanom fra Ćirilom Ivankovićem, pripadnici OZN-e i postrojbe KNOJ-a odveli su iz župnog ureda u Gradniću za Čitluku te ih potom usmrtili 10. veljače na mjesnome groblju Podadvoru. U Čitluku je ubijen i fra Filip Gašpar.¹⁴⁹ Samo dva dana kasnije fra Martin Sopta odveden je iz rezidencije Krista Kralja u Čitluku i ubijen na putu prema Ljubuškom.¹⁵⁰ U Ljubuškom je stradao i fra Julijan Kožul, najprije zatvoren u Vitini, kada je sa župnim vikarom fra Paškom Martincem prebačen u tamošnju tamnicu. Posmrtni ostaci fra Julijana pronađeni su u Zagvozdu, istom mjestu gdje su identificirani fra Melhior Prlić i fra Zdenko Zubac.¹⁵¹ Pretpostavlja se kako su ga u Zagvozd doveli svezana i ondje bacili u masovnu grobnicu, dok se za fra Paška vjeruje kako je strijeljan 10. veljače u Ljubuškom.¹⁵² Svećenstvo je ubijano i sjeverno od Širokog Brijega pa su tako partizani iz 3. prekomorske brigade 26. divizije 12. veljače 1945. u Izbičnom za vrijeme trajanja mise s oltara odveli fra Marka Dragičevića, fra Nevinka Mandića i fra Bonu Andačić. Nakon toga su zarobljeni i ubijeni na zasad neutvrđenom mjestu ispod Grabove Drage.¹⁵³

¹⁴⁷ Mate Šimundić, *Hrvatski smrtni put, prilog novijoj hrvatskoj poviesti* (Split: Matica hrvatska, 2001.), 234- 235.

¹⁴⁸ B. Matković. „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 318-319.

¹⁴⁹ B. Matković. „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ u Hercegovini početkom 1945. godine“, 321-323.; A. Marić. *Tragom ubijenih franjevaca*, 20-22.

¹⁵⁰ A. Baković. *Hrvatski martitologij XX. Stoljeća*, 591.

¹⁵¹ Fra Zdenko Zubac bio je župnik u Ružićima, uhitili su jugokomunisti i odveli iz župnoga ureda.

¹⁵² J. Bubalo. *Apokaliptični dani*, 120.

¹⁵³ A. Marić. *Tragom ubijenih franjevaca*, 46.

Budući da ljudske žrtve nisu bile dovoljne u naumu da utjecaj klera unište do temelje, nova je vlast sprovela i kulturocid. Uništene su stare matične knjige, knjižnica sa 100 000 knjiga i mnoge vrijedne povijesne i školske zbirke, a franjevačka je imovina nacionalizirana i oduzeta.¹⁵⁴

Svim postrojbama koje su terorizirale kler i stanovništvo u Širkom Brijegu i okolici u okviru Mostarske operacije, preko Štaba VIII. dalmatinskog korpusa, Ureda OZNA-e za Hercegovinu te Bosansko-hercegovačke divizije KNOJ-a izravno je zapovijedao Vrhovni štab NOV-a i POJ-a i vrh OZNA-e u Beogradu.¹⁵⁵ Obični dijelovi partizanskih postrojbi nisu imali autoritet samostalnog provođenja smaknuća. Stoga je teško povjerovati u to da čelni čovjek Vrhovnog štaba nije bio upućen u zbivanja na bojištu. Zapovijed za ovakva postupanja može se smatrati dijelom organiziranog plana koji je pokrenula Komunistička partija.

9.4. ZLOČINI NAD CIVILIMA

Nakon što je 11. brigada ovladala samostanskim kompleksom, 12. i 1. nastavile su osvajanje prema Knešpolju, koje je ostvareno u noći 7. na 8. veljače te zauzele selo Lončar i Cigansko brdo.¹⁵⁶ Uz franjevce u ovim je operacijama stradalo i civilno pučanstvo Širokog Brijega, a partizanske postrojbe od 6. do 10. veljače ubile su 82 civila.¹⁵⁷ U okolnim selima koja spadaju pod Široki Brijeg, ubijeni su: Grgo Mandić-Radić, Mirko Mandić-Gidžić, Marko Mandić-Lucić, Dragica Čavar, Janja Kraljević, Ivan Naletilić, Franjo Rotim, Marijan Zovko, Adam Topić, Franjo Naletilić, Andrija Kajtena Tauzes, Toma Naletilić, Franjo Kožul, Mirko Kožul, Vinko Naletilić i Sekul Zovko kojeg je usmrtila bomba 4. veljače.¹⁵⁸ Ilija Marušić zapaljen je u svojoj kući 7. veljače, a Anica Marušić poginula je pred kućom.¹⁵⁹ Od civila u selu Dužice stradali su Marko Knezović, Ivan Knezović, Stanko Kvesić, Rade Šimić, Ivan Škrobo, Jakov Sopta i Jozo Čorić. U zaseoku Solde smrtno su stradali Božo Bošnjak, Ivan Soldo I Kajetan Tavzes.¹⁶⁰

¹⁵⁴ H. Mandić. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 298.

¹⁵⁵ H. Mandić. "Borbe za Široki Brijeg", 25.

¹⁵⁶ D. Grgurević. *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija*, 187.

¹⁵⁷ G. Zovko. *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*, 114.

¹⁵⁸ K. Rotim. *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 292–301.

¹⁵⁹ Ibid. 293.

¹⁶⁰ G. Zovko. *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*, 112-114.; B. Matković. *Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa*, 304.

Dok je trajao napad na Mostar 2. brigada 9. divizije pokušala je izbiti na komunikaciju Knežpolje-Mostar, ali je u protunapadu odbačena prema Viru¹⁶¹, gdje je 2. veljače iz župe odveden don Ante Zrno, a potom ubijen u Dubrovniku.¹⁶²

Zatim, u Grabovoj Drazi prilikom okršaja s domobranima jedinice 4. bataljuna 2. brigade 9. divizije likvidirale su civile: Ivana Bošnjaka (rođ. 1903.), Ivana Bošnjaka (rođ. 1902.), Juru Bošnjaka (rođ. 1906.), Juru Bošnjaka (rođ. 1908.), Marka Bošnjaka, Andriju Bošnjaka, Grgu Bošnjaka, Marijana Ćubelu, Juru Ćubelu, Petra Ćubelu, Stanka Ćubela i Marka Marića.¹⁶³

Tih je dana na Uzarićima i Knešpolju, koji su spadali pod operativni sektor 3. dalmatinske brigade, nehotice počinjen veliki pokolj civila. Naime, prilikom borbi nije se vodila briga o civilima pa su od topovskih granata nastradali Anica Barbarić i Ivan Barbarić, u čijem je dvorištu pronađena masovna grobnica; a od minobacača Marko Svrze i Milka Zovko.¹⁶⁴ Među stradalim civilima su i Mirko Hribar, Stojan Zovko, Ante Galić, Marko Čerkez, Marijan Primorac-Dalinović, Andrija Lovrić-Jukić, Stjepan Zovko, Stanko Lovrić-Barikić, Ivan Lovrić Lovra, Pero Mandić, Bože Lasić-Peračkić i Ivan Primorac.¹⁶⁵ U okolnim mjestima Ljubotićima, Turčnovićima, Čerigaju, Mamićkom Brdu, Uzarićima i Dobrkovoićima partizani su od 6. do 8. veljače likvidirali Stjepana Bubala, Šimun Kvesić-Grgasovića, Antu Ljubića-Miškovića, Žarka Čerkeza, Jozu Kraljevića i Anu Grbešić.¹⁶⁶

Za vrijeme Drugog svjetskog rata i poraća na Širokom Brijegu ukupno je pobijeno i nestalo 788 civila.¹⁶⁷ U prilog činjenici da jedinice VIII. korpusa stoje iza gotovo 20% ovih likvidacija ide i svjedočanstvo prisilno mobilizirana pripadnika pješačke čete 11. dalmatinske brigade Rafaela Radovića.:

„Prodrli smo na sam Široki Brijeg i oko crkve i gimnazije vidio sam oko 50 lešina poginulih vojnika. Ni deset minuta kasnije vidio sam pred zgradom gimnazije na desnom krilu dvadesetak metara od ulaza u gimnaziju tri franjevca u svojim smeđim habitima. Dva su stajala tiho, bez riječi,

¹⁶¹ *Vojna enciklopedija*. Sv. 5, 744.

¹⁶² I. Šarac, *Metastaza jedne revolucije, Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine*, 214.

¹⁶³ K. Rotim, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 231.

¹⁶⁴ *Ibid.*, 275.

¹⁶⁵ G. Zovko, *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*, 96-101.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 103.

¹⁶⁷ G. Zovko, *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*, 114.

držeći ruku u ruci, oba starija čovjeka oko 50 godina, treći viši plavokosi bijel u licu, sa bijelim naočalima, odgovarao je za sve trojicu. Pitao ih je naš zapovjednik bataljona, kapetan po činu, po govoru sigurno Crnogorac, ali mu imena ne znam. Uz njega je bilo još desetak vojnika i jedan oficir UDB-e (OZN-e) bez čina, ali s pištoljem. Toj grupi se približih i ja i Mato Franušić, bivši načelnik općine Ston, koji je i sam svršio osam razreda na Širokom Brijegu. Franušić je htio, da im pomogne, pa reče podzapovjedniku: „Ja sam ovdje svršio gimnaziju i te ljude poznam. Ti su ljudi dobri i pošteni te vas ovdje nebi čekali, da su bili kakvi zločinci”. Podzapovjednik reče: „Morete produžiti” i mi moradosmo otići. Bili smo odmakli jedva 10 m, a kad Udbaš automatskim pištoljem ubi s nekoliko hitaca onog visokog, plavokosog fratra. Ostaviše mrtvo tijelo tu, a ona ostala dva svećenika sa grupom partizana, koji su tu stajali, udjose u gimnaziju... Osim toga vidio sam kako su točno pred lijevim krilom gimnazije – protivno od mjesta ubijanja fratara – ubili dva zarobljenika i to jednog Nijemca i jednog Talijana i to iz puške. Svakog zarobljenog Nijemca i Talijana, te veći broj zarobljenih Hrvata Domobranaca ubili su partizani u Hercegovini. Tako su na primjer jednu noć vodili jednu grupu od dvadesetak ljudi, a među njima jednog mladog Dubrovčana koji mi je kazao svoje ime i adresu, na rijeku Lišticu i tamo ih streljali. Streljanje su vršili dječaci kuriri i jednog od njih su htjeli partizani ubiti pošto su navedenom prilikom dva Hrvata pobjegla. Isto tako vidio sam u jednoj kožari, oko dva i pol kilometra u pravcu Mostara od Širokog Brijega, šest lješina seljačkih mladića, sve ispod dvadeset godina, a koji su bili svježe ubijeni. Ubili su ih partizani, a mladići su bili Hrvati iz Ljubuškog. Ovo mi je pročitano i sve potvrđujem svojom časnom riječju, da je gola istina što sam ispričao.”¹⁶⁸

9.5. FINALIZACIJA MOSTARSKE OPERACIJE

Jedinice VIII. korpusa od 8. do 12. veljače pregrupirale su se na prilazima Mostaru. Sada su Nijemci iz Sarajeva u Drežnicu prebacili svoj ojačani 359. puk 181. divizije koji je na istočnom dijelu planine Čabulja ugrozio bok VIII. korpusa. Ovaj pokušaj zablokirala je cijela 9. divizija i spriječila njemački prodor prema Mostaru. Za vrijeme ovih borbi, 10. brigada 29. divizije danima je bezuspješno opsjedala Nevesinje (9., 10., i 11. veljače). Predviđeni početak drugog dijela Mostarske operacije bio je 12. veljače, ali je zbog vremenskih neprilika počela 13. veljače u 7

¹⁶⁸ HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 1942.-1967., 8.42 – 8.43.; B. Matković, *Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine*, 312-313.

sati.¹⁶⁹ Poslije težih borbi 26. divizija, podržana artiljerijom i tenkovima, zauzela je najvažnije njemačke položaje na Jastrebinke i Mikuljači te tako neposredno ugrozila grad sa zapada i sjeverozapada. Istoga je dana 19. divizija s 12. brigadom 29. divizije izbila pred Orlovac. Jedinice 29. divizije izvršile su 13. veljače napad na hrvatsko-njemačke snage u Donjem Zimlju, Nevesinju, sjevernoj Buni i Blagaju. Do kraja dana 10. se brigada probila do Nevesinja, a idućeg ga dana i osvojila. Pad Nevesinja bio je ključan jer se sada njemačka vojska iz Blagaja i Bune pod pritiskom 13. brigade 29. divizije povlačila prema Mostaru. Istovremeno je 14. brigada izbila u Bijelo polje, dok je 11. i dalje vršila pritisak prema Konjicu. Već krajem idućeg dana, 14. veljače postrojbe VIII. dalmatinskog korpusa uspjele su nadvladati snage NDH koje su branile Mostar. Konačnim zauzimanjem Mostara, Širkog Brijega, Nevesinja, a nešto kasnije i Konjica, završeno je partizansko vojno ovladavanje Hercegovinom.¹⁷⁰

9.6. UBOJSTVO MOSTARSKIH FRANJEVACA

Časnici VIII. dalmatinskog korpusa zajedno s opunomoćenikom OZN-e 29. hercegovačke divizije Brankom Popadićem¹⁷¹ 14. su veljače u popodnevnim satima stigli u franjevački samostan u Mostaru. Pripadnici OZN-e istoga su dana složili popis „sumnjivih osoba“ te potom popisali sve franjevce ovoga samostana.¹⁷² Za ispitivanje su izdvojeni: fra Leo Petrović, fra Grgo Vasilj, fra Jozo Bencun, fra Rafo Prusina, fra Bernardin Smoljan, fra Kažimir Bebek i fra Nenad Pehar. Fra Lea Petrovića OZN-a je optužila za pomaganje ustašama jer ih nije spriječio u bijegu, a fra Grgu Vasilja da je bio povezan s Crnom legijom.¹⁷³ Nakon što su zajedno s partizanima večerali u samostanskoj blagovaonici, svi navedeni franjevci predvečer su po Popadićevoj zapovijedi vezani žicom i odvedeni u nepoznatom pravcu, a pretpostavlja se da su prevezeni kamionom do Donje Mahale i dolje ubijeni te potom bačeni u Neretvu.¹⁷⁴ Po nekim svjedočenjima fra Rafino tijelo plutalo je vodom i jedino isplivalo na kopno u blizini Rodoča, ali su ga mjesni komunisti ponovno

¹⁶⁹Grgurević, Dragutin. *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1964.), 189.

¹⁷⁰ L. Subotić. *Kninska i mostarska operacija*, 60.

¹⁷¹ Branko Popadić bio je viši oficir srpskog podrijetla. U poslijeratnoj povijesti opisuje se kao vrsni rukovoditelj i političar.

¹⁷² Goran Jurišić, „Titov antifašizam u svjetlu britanskih dokumenata, drugi dio. Kad neće politika neka govore dokumenti“. U: *Stopama pobijenih, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva*, „fra Leo Petrović i 65 subraće, (10), 2013., br. 1: 31.; H. Mandić, 339.

¹⁷³ H. Mandić. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*, 171.

¹⁷⁴ P. Knezović. *Leo Petrović 1883.-1945.*, 106- 110.

bacili u rijeku.¹⁷⁵ Još uvijek nisu pronađeni podaci koji bi ukazali na to tko je zapovjedio ili izvršio ubojstvo mostarskih franjevaca. No, ponavlja se isti zaključak kao i kod stradanja na Širokome Brijegu i vrlo moguću vjerojatnost da je njihova smrtna presuda bila potpisana još na jesen 1944. godine.

9.7. ZBIVANJA NAKON MOSTARSKJE OPERACIJE

Samo jedan dan nakon zločina počinjenog nad mostarskim fratrima, 15. veljače Josip Broz Tito još je jednom pohvalio postrojbe VIII. korpusa i 29. hercegovačke divizije naglasivši da su Mostarskoj operaciji poražene 396. divizija, 6. bojna i 2. pješaka bojna te zarobljen poveći ratni plijen.¹⁷⁶ Navedena pohvala ukazuje na potvrdu i odobravanje od samog vrha o uspješno izvršenim dobivenim naredbama, samim tim i ubojstva 66 svećenika. Isto tako valja još jednom naglasiti kako za razliku od Kninske, u Mostarskoj je operaciji Vrhovni štab NOV-a i POJ-a na čelu s Josipom Brozom Titom neposredno upravljao VIII. korpusom i 29. divizijom. Za naređena ubojstva u Dalmatinskoj zagori i zapadnoj Hercegovini nitko nije odgovarao. Štoviše, svaki pokušaj za istraživanje tih događaja bio je strogo zabranjen. Umjesto toga, na drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ-a) u Jajcu komunistički vođa Josip Broz Tito dobio je najšire ovlasti. Imenovan je vrhovnim zapovjednikom, predsjednikom Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i povjerenikom za obranu te proglašen maršalom Jugoslavije.¹⁷⁷

10. ZAKLJUČAK

Uspostavljanje antifašističke koalicije početkom 40-ih godina 20. stoljeća u Jugoslaviji imalo je i svoju mračnu stranu. Tomu putu prethodilo je ustrojstvo narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u operativno-taktičke formacije krajem 1942. godine, korpuse i divizije. Jedan od njih bio je i VIII. dalmatinski korpus formiran 7. listopada 1943. godine kao oružana sila pod izravnim nadzorom KPJ i Josipa Broza Tita, a djelovao je na širem području Dalmacije, Like, Hercegovine i priobalja. Osmi korpus ponajviše se istaknuo u Kninskoj (25. 11. - 5. 12. 1944.) te Mostarskoj

¹⁷⁵ Č. Majić. *U nebo zagledani*, 89.

¹⁷⁶ J. Tomašević – *Koška, Istina o ubijenoj gimnaziji*, 187.; B. Matković, 326.

¹⁷⁷ I. Goldstein. *Hrvatska povijest 1918.-2008.* 416-417.

operaciji (6. - 17. 02. 1945.). U pozadini ratnih operacija krile su se mnoge ljudske tragedije. Najveća se dogodila u Širokom Brijegu gdje je razorena znamenita franjevačka crkva i samostan, koji su djelovali kao hrvatsko vjersko i obrazovno središte s golemim povijesnim i kulturnim blagom. Poslije završetka borbi za Široki Brijeg partizani su ušli u samostan i hicima u potiljak usmrtili sve franjevce koje su zatekli u habitu, a žrtve su lažno optužene da su pucale na partizane. Još devet franjevaca odvedeno je put Splita i pogubljeno na nepoznatom mjestu. U ratnim djelovanjima VIII. dalmatinskog korpusa ukupno je ubijeno 66 fratara hercegovačke franjevačke provincije. Uz franjevce u ovim je operacijama patilo i civilno stanovništvo Širokoga Brijega. Tamo su samo u okviru Mostarske operacije partizanske postrojbe od 6. do 10. veljače ubile 82 civila. Sudjelovanje VIII. dalmatinskog korpusa u tzv. oslobođenju zemlje obilježeno je nizom ratnih zločina nad zarobljenim vojnicima, civilima, katoličkim svećenicima, kao i svim stvarnim i potencijalnim neistomišljenicima novonastajućeg režima. Tako su samo na području Knina i okolice te zapadne Hercegovine stradale stotine žrtava, a da pritom do danas još nitko nije odgovarao. Odgovornost za pokolje počinjene od strane VIII. korpusa seže do vojnog i političkog vrha komunističke Jugoslavije, pa i do samoga Josipa Broza Tita. To je vodstvo na izborima 1945. uvjerljivo odnijelo pobjedu. Upravo na obljetnicu drugog zasjedanja AVNOJ-a novoizabrana ustavotvorna skupština aklamacijom je proglasila novu državu: Federativnu narodnu Jugoslaviju. Novi ustav ubrzo je ozakonio federativnu državnu zajednicu. No, bila je to samo formalnost jer je u praksi provedena centralizacija vlasti pod nadzorom svemoćnog partijskoga vrha i Josipa Broza Tita.

11. BIBLIOGRAFIJA

OBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI

- Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Split. (HR – HDAST):
 - Vojni sud VIII. dalmatinskog korpusa (1943.-1945.).
- Republika Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb. (HR – HDA)
 - Zbirka mikrofilmova, NOV i PO Hrvatske – VIII. Korpus.
 - Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-a) za Hrvatsku.
 - Krunoslav Draganović – zbirka preslika.

KNJIGE I ČLANCI

XI. dalmatinska udarna moto-streljačka brigada. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije

ANDRIĆ, Jovan, „Jedinica 3. brigade narodne odbrane u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 391-399.

ANIĆ, Nikola. „Dvadeset šesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 227-235.

ANIĆ, Nikola. „Tito u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 451-463.

ANIĆ, Nikola. *Povijest dvanaeste dalmatinske udarne brigade, prva otočke*. Supetar na Braču: Domicil 12. dalmatinske NOU brigade, 1984.

ANIĆ, Nikola. „Dvanaesta dalmatinska divizija u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo, Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna

prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, Beograd, 1986, 265-281.

ANIĆ, Nikola. *Antifašistička Hrvatska. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Hrvatske 1941.-1945.* Zagreb: Multigraf Marketing d.o.o., Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2005.

ANIĆ, Nikola. *Povijest osmog dalmatinskog korpusa, narodnooslobodilačke vojske Hrvatske 1943.-1945.* Split: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Splita, 2004.

BAKOVIĆ, Anto. *Hrvatski martirologij XX. stoljeća, svećenici – mučenici Crkve u Hrvata.* Zagreb: Martyrium Croatiae d.o.o., 2007.

BILANDŽIĆ, Dušan. *Hrvatska moderna povijest.* Zagreb: Golden marketing, 1999.

BUBALO, Janko. *Apokaliptični dani. Široki Brijeg; Vrgorac; Čitluk; Vicepostulatura postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“;* Gradsko kulturno središte; Matica hrvatska, 2014.

COLIĆ, Mladen. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941-1945.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1988.

COLIĆ, Mladen. *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.* Beograd: Delta Pres, 1973.

ČAVKA, Ante. *Građa za suvremenu povijest drniške krajine 1941.-1994.* Split: Ante Čavka, 1995.

ČUBELIĆ; Tomo, MILOSTIĆ; Milovan. *Pregled historije narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije.* Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

ĐUKANOVIĆ, Drago „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, *Hercegovina u NOB-u.* Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1961.

GIZDIĆ, Drago. *Dalmacija 1941-1945.* Zagreb: Agencija za fotodokumentaciju, 1964.

GOLDSTEIN, Ivo. *Hrvatska 1918.-2008.* Zagreb: EPH Liber, 2008.

GRGUREVIĆ, Dragutin. *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija.* Zagreb, 1964.

JELIĆ, Ivan. *Od ustanka do slobode. Hrvatska u NOB.* Zagreb: Globus, 1982.

JURIŠIĆ, Goran. "Titov antifašizam u svjetlu britanskih dokumenata. Kada neće politika neka govore dokumenti". Hrvatsko slovo (Zagreb), 10. 11. 2006., 10.

KNEZović, Pavao. "Leo Petrović 1883. – 1945.". U: *Leo Petrović prvi hercegovački franjevac doktor znanosti*, uredio fra Ante Marić, Mostar: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM; Franjevačka knjižnica Mostar, 2008., 15-244.

KOMNENOVIĆ; Danilo, KRESO; Muharem. *Dvadeset deveta hercegovačka divizija*. Beograd: Vojno-izdavački zavod, 1979.

KULENOVIĆ, Hajro., "Iskustva sanitetske službe NOR-a sa stanovišta mogućnosti njihove primene u savremenim uslovima", *Strategija oružane borbe u narodnooslobodilačkom ratu*, ur. Rahmija Kadenić. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1980.

KVESIĆ, Sibe. *Dalmacija u NOB-i*. Zagreb: Lykos:1960.

MAJIĆ, Častimir, fra. *U nebo zagledani: crtice o 66 hercegovačkih franjevaca, komunističkih žrtava koje poznavah*. Široki Brijeg; Zagreb: Vicepostulatura postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće“ i Alfa, 2011.

MANDIĆ, Hrvoje. "Borbe za Široki Brijeg od studenog 1944. do 7. veljače 1945." *Polemos*. Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira XVI (2013), br. 32: 13-30.

MANDIĆ, Hrvoje. *Hercegovačka franjevačka provincija u Drugom svjetskom ratu i poraću*. Zagreb: AGM, 2021.

MARIĆ, Ante. *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*. Mostar, 2007.

MATKOVIĆ, Blanka. „Zločini postrojba VIII. dalmatinskog korpusa NOVJ-a u Hercegovini početkom 1945. godine“. *Hum*, časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Mostar, 7 (2011)., 288-331.

MATKOVIĆ, Blanka. „Kninska operacija i ratni zločini 8. dalmatinskog korpusa.“ *Grada i prilozima za povijest Dalmacije* 24, br. 24 (2012): 245-293.

MIKULAN; Krunoslav, SMUTNI; Emil. *Partizanska vojska i Jugoslavenska armija 1941.-1953.*, Zagreb: Despot infinitus, 2016.

MILJANIĆ, Gojko. *Velike bitke na jugoslovenskom ratištu 1941.-1945.* Beograd: Narodna knjiga, 1987.

MIŠKOVIĆ, Ivan. *Pregled narodnooslobodilačkog rata u Slavoniji.* Slavonski brod: Historijski institut Slavonije, 1967.

RADAČIĆ, Nikola. „O značenju Zagreba za razvitak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941.“, *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji.* Zagreb: 1971.

RADOŠEVIĆ, Todor. *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965.

RAKO; Milan, DRUŽIJANIĆ; Slavko. *Jedanaesta dalmatinska biokovska brigada.* Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1987.

RAKO, Milan. „Jedanaesta dalmatinska u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije, posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 249-264.

ROTIM, Karlo. *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraču.* Mostar: Fram – Ziral, 2000.

SCHRAML, Franz. *Hrvatsko ratište.* Zaprešić: Brkić i sin, Zaprešić, 1993.

SUBOTIĆ, Lazar. *Kninska i mostarska operacija.* Beograd; Viša vojna akademija JNA, 1962

ŠALOV, Mate. *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada.* Split: Institut za historiju radničkog pokreta, 1980.

ŠALOV, Mate. *Treća dalmatinska brigada.* Split: Institut za historiju radničkog pokreta, 1988.

ŠALOV, Mate. „Četvrta brigada u borbama za Mostar“. U: *Mostarska operacija – učesnici govore*, gl. ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 162-191.

ŠARAC, Ivica. *Metastaza jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944.- ožujak 1945.).* Mostar: Crkva na kamenu, 2019.

ŠIMIĆ, Damir. „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika (IV.)?“, u: *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće, 9 (2012), br. 2: 30-35.

ŠIMIĆ, Damir. „Je li Josip Broz Tito osobno zapovjedio masovne likvidacije političkih neistomišljenika? (III.)“, u: *Stopama pobijenih*, glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „fra Leo Petrović i 65 subraće, 8 (2012), br. 1: 23-27.

ŠIMUNDIĆ, Mate. *Hrvatski smrtni put, prilog novijoj hrvatskoj povijesti*. Split: Matica hrvatska, 2001.

ŠPIKA, Ivan. *Ratna sjećanja i dnevnik borca II. dalmatinske brigade*. Zagreb: Stvarnost, 1970.

ŠUMANOVIĆ, Vladimir. „Zamjena uloga: Kako su u poratnoj propagandi ubojice lagali o žrtvama“, *Stopama pobijenih* 9 (2016), br. 1 (16): 15-25.

ŠUMANOVIĆ, Vladimir. „Pitanje autentičnosti izvješća 26. dalmatinske divizije 8. dalmatinskom korpusu od 16. veljače 1945. o zauzimanju Širokoga Brijega.“, *Časopis za suvremenu povijest* 48, br. 2 (2016): 411-430.

ŠUMANOVIĆ, Vladimir. „Pitanje autentičnosti izvješća VIII. dalmatinskog korpusa Generalštabu Jugoslavenske armije od 25. veljače 1945. o Mostarskoj operaciji“, *Časopis za suvremenu povijest* 50, 2018., br. 1: 143-160.

TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, Jozo. *Istina o ubijenoj gimnaziji*. Humac; Zagreb; Vicepostulatura postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“, Naklada K. Krešimir, 2010.

TRGO, Fabijan. „Od oslobođenja Beograda do kraja rata“. U: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941.-1945., od drugog zasjedanja AVNOJ-a do konačne pobjede*, druga knjiga, (ur. Terzić, Velimir – Brajović Petar – Mihajlovski Kiril). Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965, 29-37.

TRGO, Fabijan. „Uloga Dvadeset šeste dalmatinske divizije u mostarskoj operaciji“. U: *Mostarska operacija – Učesnici govore*, Beograd: Vojnoizdavački zavod – Biblioteka Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije; posebna edicija za pobjedu i slobodu, 1986, 221-226.

TRIFKOVIĆ. Gaj. *Sea of Blood: Yugoslav Partisan Movement 1941-45*. Warwick: Helion & Company, 2022.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom III, knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1950.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom III, knjiga 3. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1950.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom IV, knjiga 33. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom V, knjiga 1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom XII, knjiga 4. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979..

ZOVKO, Gojko. *Druga strana medalje, prilog utvrđivanju istine o Širokom Brijegu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Kigen, 2008.

Vojna istorija. Udžbenik za vojne akademije I-II. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1980.

ENCIKLOPEDIJE

- *Vojna enciklopedija*, sv. 2. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije 1959.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 4. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije 1961.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 5. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije 1962.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 6. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije 1964.
- *Vojna enciklopedija*, sv. 9. 1. izd. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije 1967.

INTERNET

<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/nakon-70-godina-doznale-da-im-je-otac-i-djed-bacen-u-jamu-golubinku-201140>. Pristup ostvaren 02. V.2023.

<https://www.pobijeni.info/userfiles/Pandzic-Ubojstvo-fra-Borislava-Pandzica.pdf>. Pristup ostvaren 02.V.2023.

<https://vojnepovijest.vecernji.hr/vojna-povijest/propalo-osam-britanskih-misija-drugi-dio-1266992>. Pristup ostvaren 02.V.2023.

<https://povijest.hr/nadanasjidan/susret-tita-i-churchilla-kod-napulja-1944/>. Pristup ostvaren 02.V.2023.

http://www.safaricsafaric.si/katas_cro/09_gos/19441118_Drnis_Plakat_1944._godin_fra_Julijan_Ramljaki.pdf. Pristup ostvaren: 02.V.2023.